

Зміст:

Від видавництва	3
Мих. Грушевський: З починів українського соціалістичного руху. Начерки і фрагменти	6
„Передис Слово“ до „Громади“ 1878	103
„Программа“ „Громади“ 1880	150
Едуард Бернштайн: Сномини про Михайла Драгоманова і Сергія Подолинського	153
М. Драгоманов: Магоруський інтернаціоналізм	161
М. Драгоманов: Нації Східної Європи та інтернаціональний соціалізм	169
С. Подолинський: Соціалізм, пігілізм та тероризм. Відповідь „старому російському соціалістові“	184
С. Подолинський: Людська праця і єдність сили	186
Листи С. Подолинського до К. Маркса (зі знищком)	207
Листи Ф. Енгельса до К. Маркса з приводу „відкрите Подолинського“	209

Примітка до ст. 41. „Казка про чотирох братів“ мабуть була іваніть вискладана: В бібліотеці наукового тов. ім. Шевченка у Львові переховується коректурна відбитка титулової картки: „Казка про чотирох братів. (Переклад з великоруського). Коштом і заходом В. Кістки. Відень 1876. З болгарської печатні Янка С. Ковачева“. Мабуть книжки не випущено після конфіскати „Правдивого Слова“.

Н 832

Від видавництва.

З нагоди двадцятиріччя смерти М. Н. Драгоманова, що сповнилося в червні 1920 р., Український Соціологічний Інститут взяв на себе ініціатіву віщання діяльності і заслуг великого покійника і його найближчих товаришів на полі української науки (в тім і соціології спеціально) та соціального руху. З ініціативи Українського Соціологічного Інституту були уряджені наукові збори в Празі й Відні — в них два реферати *) були надруковані в закордоннім органі української партії соціалістів-революціонерів „Борітеся-Ноборете!“ Рішене було також видати збірку найбільш характеристичного, програмового матеріалу з діяльності цього гуртка — поки обставини й кошти дадуть зможу перевести в ширших розмірах видання всієї цінності літератури своєї доби, яка через обставини тодішнього життя зсталась майже невідомою і нечістиною пізнішими поколінням.

Центральним цуктом збірки мали поєднати дві програми „Громади“, 1878 і 1880 р. Далі передала для своєї збірки соціалістична берлінська громада призбирані нею матеріали: два листи С. Подолинського, відшукані Н. Дідушком в рукописах К. Маркса, що переховуються в берлінській архіві німецької соціал-демократичної партії; переклади недавно опублікованих Е. Бернштайном (в IV т. кореспонденції Маркса і Енгельса) двох листів Енгельса до Маркса з приводу статі Подолинського, по енергетиці; епомини самого Бернштайна про Драгоманова і Подолинського, написані під захистом тих же берлінських українських соціалістів, і переклади двох статей Драгоманова і Подолинського про котрі йде мова в цих епоминах. Паризький співробітник Ф. Савченко згадав копії й переклади анальгічних статей Драгоманова і Подолинського з того ж часу (1880 р.), надруковані в паризькій *La Revue Socialiste* і розшукав деякі інші публікації гуртка, а також вівзвів деякі дати про Подолинського — вказані нижче. Українські спеціалісти-бібліографи — директор бібліотеки Наук тов. ім. Шевченка у Львові В. Дорошенко й Ів. Калинович у Відні помогли в розшукуванню різних інших публікацій. А на вступі подано огляд головніших моментів цього руху, безпосередно звязаних з діяльністю

*) Мих. Грушевський: Драгоманов в політичній і національній розвитку Українства. Мик. Шаповал: Соціалістичний світогляд М. Н. Драгоманова.

Драгоманова і його близьких товаришів — поскільки було можливо в пішініх еміграційних умовах зібрати потрібний матеріал.

Так зложив ся зміст цього збірника, розуміється ся, дуже далекий від бажаної новоти і всесторонності, але сподіваємося — все ж користний як для першої залежності з цею снохою, так і в ролі начерка дальших студій в сім напрямі. Укр. Соц. Інститут по залишити роботи коло приготовання до систематичного видання важливішої літератури сеї доби та докладшого обслідування її. Він звертається з горячим прошенням до всіх, хто розпоряджає якими-небудь матеріалами або відомостями в сій справі, па Україні чи за кордоном, аби вони не залишили незвідомити Укр. Соц. Інститут про те, чим можуть послужити сій справі.

Зі вступної статі вони зможуть змиркувати, в чому недостача наших відомостей про сю многоважну в нашім життю добу. Нинішня книжка посить на своїм титулі ім'я Драгоманова й женевського гуртка — з огляду на юбилей, який дав ій притоку, і на характер матеріалу, що походить від Драгоманова та його найближчих товаришів. Але своїм змістом вона зачіркує програму обслідування далеко ширшу, і ми можемо тільки побажати, щоб дальші випуски сеї публікації розсунули рамці досліду як найширше.

В грудні 1921 р.

Мих. Грушевський.

З починів українського соціалістичного руху.

Начерки і фрагменти.

I.

Літом 1871 р., перекочовуючи з Берліна до Гайдельберга, в своїй першій заграницькій подорожці, заїхав до Відня Драгоманов*). Там пробував слухач Драгоманова Ол. Ол. Русов ще з одним Українцем, вони познайомили Драгоманова з деякими своїми новими галицькими знайомими і се положило початок новим, живійшим і безпосереднішим відносинам між Українцями й Галичинаами, — після посередині, перервані унадлом галицького пародівства в серед. 1860-х рр. Хоча перед тим гостили в Відні Й. Львові Куліш і Нечуй-Чевицький, але і той і сей в цих роках стояли одицем, тим часом як Драгоманов і Русов звязали своїх галицьких знайомих з тодішнім українським центром — київською „громадою“ і тим положили початок українсько-галицьким відносинам, які мали великий вплив на дальнюю еволюцію українства.

З галицьких знайомих їх сеї першої доби, котрих вони придбали у Відні, замітний особливо Мелітон Бучинський з Станиславова, тоді слухач прав віденського університету. Він від цього моменту ставши

*) Імператорій Драгоманова в його першій заграницькій подорожці, розпочатій в осені 1870 р., був такий: Варшава, Познань, Берлін. В Берліні Др. пробув вісім місяців. Звідти поїхав на Лінеськ, Будинин, Прагу до Відня — де бачивши його в місяці червні 1871. З Відня до Гайдельбергу, де його товаришом був приятель, одеський доцент Пригара, та Олександр Кистяківський, котрого він потім познайув у „Сіоніцах“. З Гайдельбергу Др. вибиралася на осінь (з поч. жовтня) до Парижа, але перенесла відлини і рішив перезимувати у Фльоренції — тодішній столиці ново-засновеної Італії та її духовним центрі; туди до цього мала приїхати й сестра, О. Косачєва. До Фльоренції приїхав в середині падолиста, і застяг тут на довго: намірявсь обробити тут тему, которую вибрал собі для докторської дісертації — про культ Мітри, але очевидно, не малу ролю в цій сидженії граво також і безгрошіве (в березні він писав Бучинському, що від падолиста не дістає грошей, висланих з Києва й Одеси, живе па кредит — Бучинський наслідком цього листу павіть вислав йому невелику позику, с. 102 і 113). Роздобувши грошей Др. збирався поїхати на короткий час до Риму і Італії, потім, що до літа, до Франції, а на вересень до Відня: думав оселитися там на довший час, рік або два, очевидно — захопувши рукою на київську доцентуру (командирювка вінчилася, здасть ся, зітком 1872 р.). В травні 1872 він

ним кореспондентом, інформатором і помічником Драгоманова, і його кореспонденції завдачую головну пайку відомостей з тих років. З молодечком захопивши ся гадкою про тісніший зв'язок Галичини з Києвами, як чоловік дуже енергійний й ініціативний (таким зауважав я його навіть в останніх часах його життя, коли його син Богдан був моїм слухачем) — ви потрапив зробити сей свій припадково завязаний зв'язок з Драгомановим осередком нових галицько-українських взаємні — котрих первом служило його листування з Драгомановим, особливо протягом перших двох літ, 1871—1873 (до другого приїзду Драгоманова до Відня і Львова). Попирював сі листи Драгоманова, його статі, книги ним написані між галицькою молодіжкою, через станиславівську, львівську і віденську громаду, популяризував ті літературні й організаційні ідеї, які піддавались Драгомановим або виникали з цього листування, старавсь їх реалізувати через львівські організації й часописи, і т. д.

дійсно зробив подорож до Риму і Неаполя, але замість Франції виїхав на курорти до Віареджо, жабуть через хоробу жінки; туди приїхала і О. Косач. Звідти Др. збирається до Парижа, але скінчилось на короткій подорожі до Провансу (в вересні) і поворотом знову до Флоренції. В жовтні Др. знов їздив до Риму, і рішучи вазимувати в Італії — „хотьби прийшлося повернутися з університетом у Києві: не можу кинути початих робот, да й жінка не аторова, так що юхати у довгу дорогу, а особливо у зиму, пічого і думати“ (с. 175). У Флоренції він після цього зістався до весни 1873 р. Тоді приїхав сюди Зібер, і Др. вибрався з ним „до Цюриха і Парижа“. До Цюриху дійсно з ним поїхав — пробув там близько півтора місяці, але замість Парижа відіїхав з кінцем літа подавшися на Рідень і Львів до Києва. На початок семестру, в серпні 1873 р. був уже в Києві (Автоб. с. 364). Подорож також чином тривала майже рівно три роки.

Головним джерелом до сеї подорожі служить кореспонденція Др-ова з Бучинським („Переписка Михайла Драгоманова з Мелитоном Бучинським, зладив М. Навлик“, Збірник філол. секції наук. тов. ім. Шевченка т. XIII, 1910); я цитую її низше словом „Бучинський“, „Буч.“ Найші збірки кореспонденції позначую такими скороченнями:

Навлик: „Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Навликом (1876—1895), 1910, 7 томів, II—VIII (перший чав містити ветущу студію Навлика, але вона не була написана). До 1890-х рр. тут головно Навикові листи.

Франко: „М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і пізніших, видав Іван Франко, два томи, 1881—1886 і 1887—1895, в I серії „Українсько-Руської видавничої Спілки“, ч. 104—105 і 112. Тут між пізнішим листи Драгоманова до киян (київської „громади“), числом три, які цитують ся низше під сим іменем.

Драгоманова Переїд: „Михайло І. Драгоманов. Переїд. Зібрал і зладив М. Навлик, т. I“ (єдиний), 1901, в „Науковій бібліотеці Українсько-Рус. видавн. Спілки“ (загального рахунку ч. 79).

Вперед: „Листи Михайла Драгоманова до редакторів російського соціально-революційного видання „Вперед“ (1876—1878). З архіва „Впереда“ зладив і видав М. Навлик“, 1910.

Автобіографію Драгоманова, написану ним 1883 р., і доповнення до неї 1889 р. цитую по відданию: „Михайло Петрович Драгоманов 1841—1895. Його юбилей, смерть, автобіографія і список творів, зладив і видав М. Навлик“, 1896. Був передрук в „Былому“ 1906 і осібне видання київське 1917 р. Уміщений в книзі Навлика „спіс“ цитую низше як „бібліографію творів.“

Списки цитую по першому виданню: „Австро-руські спомини (1867—1877) М. Драгоманова“, ч. 1—5, Літературно-наукова бібліотека, маклайдом Івана Франка, Льв., 1889—1893. Перші частини були написані в 1888 р., кінець в 1891 рік (уривається ся на літі 1875 року). Ладить ся, чую, нове видання

Посередині з Київом, до поверту Драгоманова, служив головно Русов, — чоловік дуже мнохосторонній і сперганий: фільольоғ класичний і славист, історик, економіст, статистик, етнограф (особливо віавець і любитель народної музики), чоловік тісно звязаний з російським революційним рухом, безпосередньо, і через сію Лінцфорсів, де він осіжив ся. Крім того Драгоманов з першої ж згаданості справив Бучинського безпосередньо до Антоновича, свого товариша по виданню історичних пісень, що його тоді головно займало. В галицькій стороні, серед тих людей, які введені були Бучинським в круг нових інтересів, треба однією з його станславівських товаринів: Еле. Желехівського, братів Л. і К. Заклинських, і особливо Володимира Навроцького і Остапа Терлецького, перших Галичан, котрих захопив новий радикально-соціалістичний рух нерозрізано і безвоворотно, тим часом як сам Бучинський через сей поріг не безрестунив, і отримавши од ніг своїх соціалістичні порохи, вістався у народовецькій таборі, як і пізній його станславівські і віденські товарині Е. Желехівський, Л. і Р. Заклинські, І. Майдичевський, й ін.

Се розходження виникло аж потім, поки що індо його не віщувало, бо сам Драгоманов і зносини з ним застались на грунті чисто літературних і національних інтересів. Драгоманів виїздив у свою офіційну подорож, на два роки, для приготовлення для професури по всесвітній історії і написання докторської дисертації. Близькими предметами його зайняття була римська імперія і тодішній релігійний рух, панство, боротьба за і против тескратії; першою стацією його за кордоном був Берлін, де він провів зиму і весну 1870—1 рр., ходив на лекції (особливо Момзена), працював в бібліотеках і взагалі совісто і серізно готувався до дальніої академичної діяльності.

Неофіційним предметом його наукових займати була українська народна словесність, котрою він захопився ще з 1865—6 рр., коли близьче зійшов ся з українською київською громадою і разом з гуртком пінських любителів української словесності (як Антонович, Житецький, Ів. Рудченко, Русов, Поначевський й ін.) забрався до систематичного видавання її памяток, а з 1869 р. разом з Антоновичом спеціально засів за славний кориус історичних, чи політичних, пісень, якій вінчав сю українську етнографічну роботу. Громадою зводились для неї варіанти, паралельно робилася вибірка слів і фразеологій для словаря. Драгоманов мав написати порівняно-літературний коментарій до кориуса, а Антонович історичний. Ся праця дуже займала Драгоманова, і він старанно збирало літературу для неї, а заразом старався завязувати звязки з європейськими літературними та етнографичними кругами та зацікавлювати їх українською народною словесністю, літературою та історією.

Поруч цих наукових інтересів він богато часу віддавав і загальному обзайомленню з європейським житем, з которым у перше безпосередньо стрічав ся — його культурі, соціальним відносинам і особливо політиці. В Берліні він часто бував на робітничих зборах, з інтересом прислухаючись до промов на соціальні теми. Але його більше займали політичні відносини, і спеціальню питання, яке стало його спеціальністю — державна політика в відносинах до народностей не державних. Тут входили в гру мотиви не тільки теоретичні, а й практичні. Десять від

р. 1865 Драгоманов став постійним доносувачем радикально-ліберального тодішнього щоденника „С.-Петербурзьких Відомостей“, і містив там більш-менш постійно кореспонденції й статті па теми з життя України і загальні; потім став також постійним співредактором помірковано-ліберального (чи помірковано-консервативного, коли хочете) „Вестника Европи“. Ся робота була не тільки потребою його громадського темпераменту, який веюди і завсіди потрібував публічностічної трібуни, але й потребою його бюджету, тому що університетська колегія, де мали переважу елементи реакційні, все тримала Драгоманова «чорним тілі» і в загальницю „командирку“ виправила його на зменшенні платні — а він подорожував в сім'ю, в малими дітьми, і мусів „приробляти“ до скупої університетської платні літературною працею. Тому він постійно дописував з-за кордону до „С.-Пет. Відомостей“ і від часу до часу посыпав більші статті до „Вестника Европи“ на ті теми, які захоплювали його близше.

Ідучи до Берліну через Варшаву і Познань, він — інше в свої автобіографії — в Берліні побачив паглядно „обрусіє“, а в Німеччині „обирусіє“, і потім знайомився, в безнісередніх стрічах, з становищем інших Словян в Німеччині й Австрії. Вих враженнях винослів він велику статію, викопі-лену потім в Гайдельберзі і надруковану в „В. Европы“ з поч. 1872 р.: „Восточная политика Германии и обрусіє“. Се була заразом політична студія і програ ма, написана з становища інтересів Росії й Словянства проти германського натиску на схід. Драгоманов, проживши в Берліні франко-пруську війну, виробив собі дуже некористне початок про шімецький елемент, як мало культурний і пасильницький, натомість набрав великого поважання до Росії, як единого заборона против германізму,*) тільки її обрушительні тенденції вважав

*) Сі свої гадки, поруч із статею, Драгоманов убрали тоді в поетичну форму: перерібки старого Кривоносівського маршу „Гей по дивуйте, добрий люд“ на сучасну тему; були там такі строфі:

Гей, Українець просить не много :
Волі для рідної мови !
Но де лише він ко всій Руси
І к всім Славянам любови !
З північною Русю не зломим союзу :
Ми з нею близнята по роду,
Ми віки ділили і радість і горе
І в купі приймаєм свободу !
Ти, Русин північний, оден із всіх братів
Велике зложив государство :
Нехай же та сила послужить у поміч
Слабійшим братам у Славянстві.
Но став свою силу па вольній освіті,
Красивій і людской свободі,
Не слухай совітів не вахити душі
Задніших з тобою пародів.
По волі [добровільно] чужій і рідні пароді
Поручно з тобою ітимуть :
Устане па світ і Литвии і Естонець
І Лах в тобі брата обіжеть !

(Буч. с. 103—5, — в „Споминах“ с. 84—87 з деякими змінами.) Драгоманов, очевидно, хотів поширити ці вірші в виді українського гимна, передав їх в Русловим до Київа, де в переробленій формі їх і співали, і через Бучинського до Галичини. Але тут їх русофільство зовсім не сподобалось.

з цього становища тяжко ікідними, бо цими Росія улекувала Ґерманський патиск, замість його поборювати. Розкриваючи дійсні впливи Германсії на сході, Драгомановуважав для Росії необхідним — противставити їм ліберальну політику в Польщі.

Друга серія статей мала розкрити абсурдність російського обрушепія і взагалі централістичної політики Росії в відносинах до України. Тут крім фактів з російської України Драгоманов задумав використати і галицький аргумент, котрий від цього часу для нього постійно служив козиром проти напроспаму: що українство не вистається ся в російські рамці — іні культури і державності російської Галичини не знає, і взагалі австрійська Україна не може жити російським добром: всі зусилля обслугити її культурі потреби російською мовою (галицьких і угорських москвофілів) кінчують ся карікатурою її мертвеччиною. Руська культура і література мусить бути не великоруською, а всеруською. Мусить обійтися в собі крім народної великоруської стихії, і того що Драгоманов хотів відділити як елемент всеруський, також народну літературу українську і білоруську. Першу статю на сю тему Драгоманов написав в осені 1871 р. (редакція „В. Европи“ розділила її для друку на дві статі: „Русские въ Галиции“ і „Литературное движение въ Галиции“). Другу викінчив, для „В. Европи“ ж, уже повернувшись до Київа („Евреи и Поляки въ Югозап. краѣ“). Сюди ж належать його дві українські статі, які розкривали сю точку погляду для своїх: „Література російська, великоруська, українська і галицька“, написана Драгомановим що за кордоном, і „Галицько-руське племеніство“, надруковане як передмова до видання Федковича, по новороді до Кліва.

От на цій частині цих запіть та інтересів і розвивалась зносини і впливи Драгоманова серед галицької та взагалі закордонської української молодіжі в цих роках. Перші справи, поставлені ним у Відні, при стрічі з Бучинським, були: участь Галичан в етнографічній київській праці, перед усім в корпусі історичних писем, далі організація обміну виданнями і продажі галицьких видань в Київі, а київських у Львові (в першій лінії мались на увазі видання львівської „Просвіти“ і київської „громади“). Бучинський дуже живо зайнявся обома справами, і його станиславівський гурток достачив київським етнографам богато цінного і дуже гарно упорядкованого матеріалу. Са справи єсть, і взагалі діловитість і солідність, яку виявив Бучинський (не в приумір явивши Галичанам, на котрих гірко парікав Куліш, по своїм досвідам з В. Барвінським, і Драгоманов, особливо після близкої зійомості з Навликом), дуже високо піднесли довіре і охоту до Галичан в київських кругах.

За тім пішли обопільші інформації. Драгоманов жадав від Бучинського різних відомостей і пояснень з галицько-австрійського життя, потрібних йому для орієнтації, для біжучих дощів і підлюваніх статей; просив галицьких часописів, кіпжок, і т. пн., і зного вводив свого кореспондента, і через цього — його товаришів, в ріжкі актуальності справі українського і російського життя (м. пн. написав йому, в формі листа, цілу інформаційну статю про визволені селяни в Росії і на Україні, которую Бучинський з товаришами зараз же переписали „на пять рук“ і розіслали по громадам). Надсилав і ріжку літе-

ратуру (що в більшій мірі робив теж Руев, вернувшись до Києва, — надавав цілі транспортні українських та російських книжок). А далі почав подавати, ноки що через цю кореспонденцію, і деякі практичні поради що до літературної й політичної роботи, навізні спостереженнями, винесеними з цього листування і з читання наданої преси та літератури австрійської України.

Це перед усім вразило тут Драгоманова — се велика відсталість австро-українських інтересів і літературної манери. На його погляд і російсько-українська література сильно ся погрізала — відставала по тільки від світового руху, але навіть і від російського, як в сфері ідейній, так і літературній, де вона не обтрусила іще з романтизму, по використані в новій мірі принципів реалізму винесених Гоголем. Галицька ж література — для котрої Гоголь зістався письменником виовні чужим, російським, зіставала ся внові в перед-гоголівській добі. Отже перша порада Драгоманова Галичанам була повчання у Гоголя, котрого вони рахували трактувати не як чужого, а як свого, українського письменника, і взагалі близче залишити ся з російською літературою й культурою. На його погляд, з трьох чужих літератур, які могли служити культурним джерелом для Галичан, на своїй приступності і зrozумілості: німецької, польської і російської, — ся остання була найбільш користивою. Валіди німецької літератури в галицькій і в інших слов'янських Драгоманову рішучо не подобались.* Тим менше вони міг покладати на літературу польську, отже, на його погляд — Галичанам треба було наподібнати на літературу російську, і взяти від неї все добре, що вона могла дати, в розумінні демократизму, лібералізму і позитивизму — того всього, що бракувало галицькій інтелігенції. Се стас на довго провідною потою в його порадах галицькій молодіжі, в пресі і листуванні, і ми стрічако ся з нею від перших листів до Бучинського, через котрого Драгоманов адресувався до галицької молодіжі взагалі. Те що потім вони виложив у своїх статтях, вони ще різше, ширіше, безцеремонійше ставить у своїх листах, — умисно викликуючи діскусію, полеміку, виробляючи свою авдиторію, і стараючись злагодити враження, коли бачив, що його русофільство перевишає міру її толерантності. Листи сі таким чином мають подвійну ціну: як менши дипломатична, менши ретушована відбитка поглядів Драгоманова сеї пори, і як ілюстрація той агітації, котру вони вів в сих роках сред українського громадянства, та визив, які вона могла робити.

Черговим завданням української інтелігенції Драгоманов тоді уважав, такби сказати — доказати факт існування української національності, не входячи в теоретичні виводи, які виникають з цього факту. Доказ сей мав бути переведений літературно-науковою дорогою, і головним засобом новинець був служити тут український фольклор і етнографія в найширішому розумінні. Но думці Драгоманова, ся програма могла бути виовні осягнена в рамках російського режіму, — не треба було тільки

*) „Що мені не кажіть, а підмеччина має преображеній вплив на увесь розвиток Галичини і її літератури, — лихо у тому, що через підмеччину переходят до вас і обіщчоловічні ідеї, — але форми і почестності підмечкі дуже налягають на усіх австрійських Славян“. писав Драгоманов Бучинському в 1872 р. (с. 171).

непотрібо його провокувати, навпаки — все робити для як ширшої іонуляризації українського факту, навіть використовуючи для цього неясність і ростяжливість „руського“ терміну, під котрим общеросій підводили українство. Тому і в австро-українських виданнях він уважав нетактовним взіре обгострювання російсько-української проблеми, в національнім розумінні, і являв се обгостренне визивом австрійської та польської політики, та надмірною лояльністю перед нею австрійських Українців.

„Читаючи теоретичний бік діла (про котрий скажу тільки, що воно дуже не просте і у многому не без спору), скажу коротко о практичнім“ — писав він в осені 1871 р. „Ми у Росії повернули усє вонре від наукової дороги і художествену. Пользуючись тим, що усі говорять про „Русь“, „руський“, про „народність“, — ми кажемо: і ми Русь, руські, — хочемо відложить науково нашу народну історію, мову, розробити нашу народну літературу. А як ми руські — чи ми разновидність обшого, чи окреме зовсім, цього, правду сказавши, гарно піхто не знає із тих, котрі здається, що їм відомі таини божі. Да й як його сказати, коли напр. словари свого не маємо“ (Буч. с. 61).

„Найбільша слабість українського движень в є є в тім, що воно мало спиралось на науку (окрім творів Коєтмарова). Цього то ради — т. е. розеузвини, що науку піхто не вбє, та і вдарити не посміє, а вона свого добивається, ми і встановили обернущись на чисто наукову дорогу видання і потім критики матеріалу для характеристики нашої народності: казки, віені, словар, граматика“ (с. 13).

„Хай ми складимо граматику, словар, видамо твори народної поезії, видамо те що валиється у рукописах і у Петербурзі, зробимо читальники для народу (хоть і на $\frac{1}{2}$ українські, хотіти — де не можна, і по великоруськи, аби про Україну), це буде основа, а там чи розділиться і ми на твердих і м'якеньких*), куди народ наш сам схоче піти, те й буде. Та піхто не скаже тоді: не знаємо вас, може вас і нема (с. 77).

*) По галицькій термінології „твірді“ — общеросі.

**) З тих практичних (властиво опортуністичних) мотивів Драгоманов оправдував навіть тодішню київську практику: видавати свої видання, навіть роблені українським громадським коштом, в російській формі (потрої тоді не вимагала її цензура). В відповідь на нереказане Бучинським прошені Галичини: випустити для Галичини і взагалі для закордону частину накладу кориусу пісень в українській формі, Драгоманов писав: „Я розумію, що для вас має важливість чисто українська форма книги, — бо ваші святогорці обернули букви в ріжницю на політичний вопрос. Для час же — котрі не стоять на політичній основі, це трохи не так. Ми друкуєм заголовку і передмову по великоруськи в знак того, що обертаємося до всього ученої світу Росії. Куліш казав колись, що його Зап. о Южной Руси більш роскнулися в Великій Русі, із як в Малій, я цьому вірю, бо з пе дуже завзятих, а з таких, з яких состоїть маса публік — середніх, далеких Українці скаже: я й без їх знаю свою. А Великорус подума: а дай я подивлюсь, що то за хахли. Та й читаючого люду між пародом в 34 мільйонів більше, із якіх 14 иліопами), та ще й без двох столиць. Ні з якої сторони нам одрізувати год пашому виданню в Великій Русі і там де читаєть по велико-русськи, т. е. і у іноземців, — не вигодно. Примічання і переводи слів теж ми мусимо робити по великоруськи — бо словника українського не маємо, і деякі вимови з якої не будуть Тавриди я, Полтавець, без перевodu не розумію. Ми обертаємося до великоруської мови, як ви до німецької: і для себе часом, і для других обитателів Австрії, і для всього ученої світа“ (с. 13—14).

На перспективи свої програми Драгоманов заціплюється тоді дуже оптимистично, і тому радив можливу обережність, щоб не обострять питання в Росії, а навіть і в Австро-Угорщині. Йкраз географичне товариство організувало свою славетну „експедицію въ юго-западный край“, ладилося відчинити свій відділ у Київі, петербургська археографічна комісія друкувала акти Костомарова, київська — Литоновича. „Наші пісні ідуть у консерваторії, уряд ставить пам'ятник Хмельницькому, говорить, що він веде діло цього освободителя народу українського і т. д. Уряд має свій погляд, із нас ріжки мають свої, но принципальної розни нема, а хотіть і е то усі сходиться на науковій, поетичній і соціальній почві.“ Йкраз фактично уніяла заборона на поширення книжок, новий законопроект про друк запобідав скасування духовної цензури, і се мало відкрити можливість видаування українських книжок на релігійні теми. „Значить, нам у всякім разі отривається можливість робити нац. основою для народного розвиття малоруського вопросу. Чи практично підімати політичний бік цього вопросу? Но оштам бувших годин, бачимо, що усяка зацілка політичного боку діла цього, як преважної меншій мірі, тільки наносила повред“ (Вуч. с. 63), і т. д.

Річ зрозуміла, що при таких настроях у Драгоманова, шляхом ініціативи для розвитку революційно-соціалістичної української акції чи агітації від нього не можна було сподіватись. Як перед своїм вїзлом з Київа він — по свідоцтву автобіографії, ініціативою поставився до агітації „нечайвиців“, що хотіли викликати студентські заворушення, як ирелюдію російської революції, і радив студентам працювати нац самоосвітою та займатись освітою робітників (с. 350), так і тепер, за кордопом, стрівши ся з проявами революційної еміграційської акції, Драгоманов змінив до неї з початку внові неприхильне становище. Се ми зараз побачимо, а я вважав потрібним спинитись ширше на поглядах Драгоманова зої доби тому, що воїн не тільки винесяють, в якім напрямі йшли його війни в них роках, але заразом зводять до нравильних розмірів ходячі погляди, які звяжують перші стадії українського соціалістичного руху з діяльністю Драгоманова за кордоном.

З вище паведеного ясно, що воїн в сім часі могли наростати тільки поза впливами Драгоманова, і навіть — в супереч його бажанням. Але так як український націоналізм Галичан, з котрим Драгоманов завязав таку завзяту боротьбу, кінець кінцем зробив сильний вплив на п'ого і змусив здати богато з свого обицяйства та прийняти з галицького українства, — або як висловлюється вірний Драгоманівець Павлик (у передмові до своєї кореспонденції): „спочукав звернути увагу па сучасний український національний грунт і перетонити в собі первісний свій напрям із добрими боками традиційного українства“, — так і соціал-

Що до користі загально-руської позіції, то Драгоманов так висловив її в нагоди ювілею Максимовича: „Русь Київська! „Русь повна“, — а не одна тільки московська, — от та кличка з котрою ми сміємо виступати — по однім (практика), і з котрою тільки і треба виступати — по другим (теорія). У тіх числах і по Максимовичу. Бачите, Київ така штука, з котрою можна добре бити „московській сепаратизм“! Еге! Всеросія так все Россія! А Київ П центр! Правда з цим кликом не дуже здорово „українському сепаратизму“, та й московському не ладно.“

революційні вакордопі течії зробили на Драгоманова безсумнівний вплив і змусили його самого піти коли по тим ж, то небігими дорогами. Отут та проиніціювання демократизму і раціоналізму і тіснішого звязку з російським радикальним і позитивистським рухом, котру він вів — хоч і з іншого становища, серед галицької молодіжі, — послужила передвступом до руху радикально-соціалістичного і зближення з російсько-українським соціал-революційним рухом, який тоді розвивався, теж поза впливами Драгоманова, — на російській Україні.

На жаль, на скільки (сорозмірно) добре ми обставлені, коли слідимо за поглядами Драгоманова, на стільки слабко стоїть справа, коли нам приходиться ся шукати іншої ініціативи, інших діячів і імператорів свого соціал-революційного руху. Із же часто нам прийде ся звертатись до здогадів та іншими розвязувати ті питання, які дають намі матеріали. Одно що мусимо при тім робити — се виразно відмежовувати, де масно ясно і виразно даний факт, і де — тільки питання і можливість. Си друга категорія ждатиме дальнього висвітлення, потвердження або заперечення від дальніх студій і інформацій людей, у яких заховатись матеріали й традиція тодішнього соціал-революційного руху.

Рік пізнійше по Драгоманову, при кінці 1871 р., вийшов за кордон в наукову командирівку інший представник нових, радикальних ідей в київській унів. колегії: економіст і соціольєр Микола Зібер, молодий товарінь і великий приятель Драгоманова, а з ним молодий природознавець, що того року скінчив університет, ідейний ученик Зібера, як я думаю — Сергій Нодолинський. Їхали воно з рекомендаціями листажі від Антоновича і Русова до львівських і віденських Галичин, з котрими завязані буда того року зносини, а простували тиля самим маріяном, яким мав їхати Драгоманов: з Відня на Гайдельберг і відти на Париж. Тільки Драгоманов в перших дінях надолиста вже вийшов з Гайдельберга, і то не на Париж, а на Фльоренцію, ранівно змінивши свої плани. У Львові Зібер і Нодолинський застали Бучинського, до котрого мали листи (також до Сунікевича, однією з лідерів старших галицьких народовців); від Бучинського довідались про адресу Драгоманова — мабуть уже не гайдельбергську, а фльорентийську, взяти від п'ятого адреси віденських Українців, і не забарикувавшись у Львові зараз вийшли до Відня. Приїхали туди на сам Свят-вечір і з усю молодою громадою вчераляти спільно.*)

*) Про свою першу стрічу Зібера і Нодолинського оповідав потім Драгоманов зі слів Зібера, з його оповідань в 1873 р. „Іхали чи через Віденсь, а і С. Нодолинський, і мали од Русова рекомендацію до січовиків: М. Бучинського, М. Нодолинського. Покликано нас на вечірок, у Січ, де були й депутати (парламенту). Між іншим якийсь сорітник, котрий поставив на всю громаду килишку білої кави і промовив щось таке про янгонадійну молодіж. На те одновід тодішній голова Січі — не пам'ятаю, хто, ще молодіж голову положить за віру. М. Нодолинський, котрий був коло київських гостей, нагнувсь до них при цьому слові й сказав: „Та то він, собака, бреше! Він такий же атеїст, як і ви, як і я“. (Франко І с. 197; трохи ретушоване, се ж оповідання про першу зустріч українських соціалістів з січовиками в Січинах с. 93). Головного „Січі“ від 1 грудня на місце М. Бучинського став Ів. Скоморовський.

маршрутою на Гайдельберг і Париж (Вуч. 84). З Драгомановим Зібер відвідав потім у Флоренції аж рік пізніше, весною 1873 р.*) і потім разом знови здібались у Цюриху з Подолинським.

Микола Зібер на стільки ж мало відома в історії нашого українського руху величина, наскільки звісна як наукова взагалі. Син Швайцарія і України, народився у Таврії, 1844 р., вчився в симферопольській гімназії, потім на правничому факультеті київського університету. Якийсь час, недовго, був мировим посередником на Волині, але своєю спеціальністю взяв економічну науку, від назви „Капітал“ ставши горячим прихильником економічних і соціологічних ідеїв Маркса. Вже в 1870 р. Драгоманов згадує його реферати про „Капітал“, читані в студентських гуртках, на яких він (Драгоманов) стрічав і Подолинського, — з ним тає і познайомився.**) Зібер тоді закінчив серіозну наукову працю: „Теорія цінності і капітала Д. Рікардо“: він уважав Рікардо іонером Маркса в теорії вартості і ставив незвичайно високо. Розвиваючи, популяризуючи і обстоюючи ідеї Маркса в ряді пізніших праць, він заразом ставив їх в зв'язок з працями Рікардо: його остання велика праця була написана на єю тему: „Рікардо и К. Марксъ въ ихъ общественно-экономическихъ изслѣдованіяхъ“, 1885. Головно завдання Зібера в Маркса схема соціальної і економічної еволюції вдебулла популярність і призначення на Україні і в Росії. Але поруч із сим він займався також самостійними студіями в сфері соціології, і особливо-економічної еволюції людства на низких ступенях культури. 1883 р. вийшла незвичайно цінна для свого часу його праця „Очерки первобытной економической культуры“ — начерк генетичної соціології на економічний базі, в зв'язку з організацією продукції; тут поруч висвітлення первісних колективних форм господарства Зібер спиється і на соціальній організації, початках соціальних класів, організації влади і т. д. При цім Зібер використовував також і український матеріал, вказував для його цінні альтернативи. (Перед тим, 1881 р. вийшла дуже цікава його студія про українські брацтва — освітлення цього інституту альтернативами ріжких примітивних культур).

Академічна діяльність Зібера була недовга. 1871 р. за згадану працю про Рікардо він дістав степень магістра і був посланий за кордон, після повороту був вибраний доцентом і дістав поручення читати курс політичної економії і статистики. Але вже 1875 р. подався до дімісії, в однім часі з Драгомановим, ***) і вийхав до Швейцарії. Звідси доносив до російських часописів і тим заробляв на життя — там і оженився з молодою дівчиною, студенткою з Росії: в Берні відідав її Навлик на поч. 1882 р. і згадуючи про те, як разом жалували вони пад трагічною долею Подолинського, що збожеволів тоді, додає, що пе-

*) Перед тим працював в Монахові — Вуч. с. 272.

**) Автобіографія с. 351, Сномини с. 186.

***) Навлик кілька разів підчеркнув, що Зібер клинув університет і виїхав за кордон маніфестуючи свою солідарність з Драгомановим, коли того відставили (Вперед с. 10, Навлик III с. 106). Подібно Русов в „Бытому“ 1907, VI. За кордон Зібер виїхав дійсно одночасно з Драгомановим, кількома тижнями раніше (Вперед, I. с.). В 1879 р. він гостював у Драгоманова в Женеві (Навлик III с. 156-113).

довго потім збожеволів і сам Зібер. Але мусів то бути хіба недовгий якийсь епізод його недуги, яка кінець кінцем зробили його інвалідом. Він вернувся до Криму і доживав остаті свої роки в Ілті, де й умер 1888 р.

Я не пригадую собі, щоб коли небудь щось було опубліковано про діяльність Зібера як Українця, — щоб він писав щось по українськи, або виступав як Українець¹⁾). Але є факт, що Зібер стояв дуже близько до старої київської громади. Правдою є, і формально до неї належав. Він був її оракулом в економічних питаннях²⁾, котрими тодішні „громадяни“ займались мало і лише нагоді жартували з теоретичних освітлень, які давав Зібер ріжним практичним питанням (між іншим він був головою управи кооперативної крамниці, котру організували „громадяни“)³⁾. Безсумнівний також його великий вплив на молодіє українське громадянство. Я вважаю його начальником українського марксизму, — Зібер почав свою діяльність в сім нарижі безпосередньо по виході Марксового „Капіталу“ (пор. згадане вище свідоцтво автобіографії Драгоманова), і безсумнівно дуже богато зробив в сім ділі. Єже один той факт, що між його адептами був такий визначний діяч як С. Нодолинський — безсумніву найбільш послідовний, найбільш „чистий“ соціаліст сеї доби, який так богато зробив для українського соціалістичного руху, говорить дуже богато. Але цілком невіно, що і в віденській громаді (оч. 1872 р.⁴⁾), і в пізнійшій цюрихській, і скрізь, де Зіберови доводилося бувати між українською молодіжю в сих роках, розбурханих враженнями паризької комуни, боротьбою марксистів і бакунінців в Інтернаціоналі і т. ін., — присутність і слово такого визначного теоретика і глибокого марксиста як Зібер мусили мати велику вагу і значення. Тому я дуже жалую, що у мене ще нема конкретніших даних про його діяльність в сих роках за кордоном. Зібер в нашій матеріалі стоять на другім плані, — на переді стоять молодий, імпульсивний агітатор і організатор Сергій Нодолинський.

Се фігура з найбільш покривдженіх нашою традицією. В книгах присвячених соціалістичному і літературному рухови сих часів ледво можна стрінуги побіжнізвестки про нього. Тим часом не тільки субек-

¹⁾ Короткі звістки про Зібера як члена „Громади“ в „Былому“ 1907, VI — Сводъ показаний... о государственныхъ преступленияхъ, і примітки до цього Русова і Вовка. Десять мусить бути спомини про Зібера (і Мечникова) Др-ова, написані пізніше в нагоді його смерті в 1888 р. Навлик каже, що вони застягли в рукахъ молодихъ (радикалів) — У с. 228, пор. 251.

²⁾ В одніх з листів Драгоманова 1873 р. є така порада Бучинському (с. 263): „Матеріал статистичний Рудченкови яко муга носилайте. Но він, то Зібер, або Чубинський обробить. Ви чого доброго вже маєте Чубинського „Калішдаръ (sic) Югозападного Краю“. Отже Зібер з Чубинським були тоді присяжними статистиками-економістами київської громади.

³⁾ Оповідає міні со Дм. В. Антонович.

⁴⁾ Звертаю увагу, що пок. Навлик у своїм побіжнім начерку соціалістичного руху між австрійськими Українцями (Громада 1880 Г с. 97) початок Галичин-соціалістів у Відні від 1872 р. — „знакомства з Українцями з Росії“. Він очевідно розуміє тут приїзд Зібера-Нодолинського, які підтримували (Нодолинський сиеціальне) близькі зносини з віденською громадою: більше про них по сказав мабуть тому, щоб не виглядало на славословіє Нодолинському, що був тоді його „патроном“.

тивно, як людина, яка всю себе віддала громадській роботі й згоріла в пій без останку, але її обективно — з огляду на показні результати своєї роботи, на високу репутацію молодого українського соціалістичного руху в західно-европейських соціалістичних кругах, котру здобула йому головно діяльність Подолинського, — він заслужив собі одно з найбільш почестних місць в історії нашого духовного життя. Тому я поставив згromадити усе що мині удалось зібрати про сю майже незвісну пізнішім поколінням, але всякою пошанівкою гідну людину, і те окружеше, в котрого вона вийшла.

Сергій Подолинський народився 1851 р. *) в сім'ї богатого й інтелігентного поміщика, високого російського урядовця і письменника Андрія Подолинського. Дід його, Іван Наумович, служив у Київі, і тут родився Сергій батько Андрій. Учився в місцевій, доволі звісній в культурі київськім житію націоні Графа, де один з учителів, російський Німець Фурман розмілював його в тодішній російській літературі. Продовжував свою освіту в ще більшій славі «благороднім націоні» при петербурзькім університеті, і потиху віршував, по російськи розуміється, за взірцями тодішніх корифеїв російського письменства — Жуковського, Пушкіна, Батюнікова. Раніше здобув доволі широкий розголос, надрукувавши в 1827 р., без свого імені (навіть під зміненими ініціалами) поему «Дівчина і Ерік», за котрою потім пішло ще кілька поем і дрібніших віршів. Се ввелю його в літературні круги «Пушкінської илляндії», звязки з котрою вий дуже цінні потім все житє, але скромна і пасивна вдача не дала йому здобути тут скільки півбудь визначної і голосної позиції, хоча поезії його досить цінністю тодішніми любителями російського слова. Від українського життя він, очевидно, цілком відійшов, і в літературі його спадщині жпні не звісно нічого, що б вказувало на якісь моральні звязки з ним сього російського поета і урядовця. **) Проробивши до 1831 р. в Петербурзі в поетичному департаменті і біблійнім товаристві, він того року був призначений до Одеси, помічником начальника поштового округа, і тут оженився в місцевій аристократичній родині предводителя дворянства кн. Кудашова. Перша дитина його рано вмерла, тим більше любовні батьки перенесли на свого другого сина — однака Сергія. Поклинувшись в 1859 р. службу, Андрій Подолинський переїхав до своєї батьківщини, великого і гарного маєтку в Звиггородищі, «Ярославка або Сучок», де молодому хлопцеві довелось приглянутись

*) Сю дату завдачує реєстрови санаторії для психично-хорих в Монпельє — і заходам Ф. Я. Савченка, який добув її відти для мене; юна сходиться з пізньо поданою датою його брата в перших.

**) Доволі загадково виглядає тому поезійка «Старий гетьманъ», написана 1830 р., але опублікована автором тільки перед смертю; там читають ся такі вірші:

Нѣтъ, овъ [вітер] не подкоситъ слабѣющихъ ногъ,
Україна подниметъ на плечи
Того, кто ейъ дѣни расторгнуть помогъ,
Кто другомъ свободной былъ Сѣчи.
Пускай одряхлѣнь онъ отъ лѣтъ и отъ ранъ,
На лавры горять па сѣдинѣ,
И преданиость встрѣтить въ народѣ Богданъ,
Какъ встрѣтить отецъ въ своемъ синѣ, і т. д.

українському житю, а з 1863 р., коли його віддавали до котреєсь київської школи, батьки на зиму приїздили також до Києва. Зв'язки у них тут були в самім офіціозійм іправім „світі“ (доєсть сказати, що сумнозвісний М. В. Юзефович, посилаючи до редакції „Русского Архива“ в 1872 р. автобіографичні записки Нодолинського, росписав ся, що вже сорок літ з ним живе „в близьких і приятельських відносинах“). В своїх віршинах про наризьку комуну й пп. старий Нодолинський росписується ся патріотом самого офіційального стилю. До сучасного українського руху ставив ся явно несприхильно.*)

Сучасний російський радикальний напрям в житю і в літературі теж його лякає і віднихав. Збірник його поезій, перевиданий 1860 р., був несприєнно, навіть лайливо прийнятий радикальною критикою, з Добролюбовим в головах. Правда, вірші Нодолинського на юбілей Петербурзького університету, 1869, раптом дали йому ще раз розголос і признання, а кінцеві вірші:

Где высоко стоитъ наука,
стонть высоко человѣкъ!

були вигравировані на юбілейній медаля, автор дістав титул камергера царського двора і т. д. Але в ліберальних кругах ставились до цього несприятель, і його племінник і біограф з докором сгадував, що редакція „В. Европи“ истім, навіть не мотивуючи, одмовила Нодолинському по-міцнення його віршів.

Сей казьонний напрям однаке був, очевидно, більше впливом наспівності натури старого Нодолинського, ніж якихось твердих переконань. Як романтичний поет пушкінської плеяди вінуважав для себе обовязковою гуманістією і деякий лібералізм, і син його мабуть не без підстави говорив Драгоманову, що його батьки „знають і навіть в основі поділяють його погляди“ (Сномин 187). Згаданий біограф-племінник (видно — більш твердий в переконаннях) не без докору писав в біографії старого, що живучи в Київі задля сина, „Андрій Іванович теж до некої міри піддався модним тоді теоріям про полінавання повної свободи шкільний молодіжі в сфері її інтелектуального і морального розвитку. Він віддавав в розпоряджені Сергія Андрієвича всякі книги і журнали, до котрих не міг ставитись обективно що не досить твердий розум, — та батько думав, що робить йому тільки на користь. Але тим часом як батьки мріяли про якусь благородну роль для свого одніака, біда нечутно підкрадалась до шановної родини. Сергій Андрієвич, вступивши на сімнадцятім році **) на природничий факультет київського університету,

*) Його епітраха 1862 р.:

Недавно клубъ свой завези
Здѣсь хахломаны-демагоги,
И мужика призвели
Едва-едва не въ полу боги;
Добра же не жли отъ нихъ мужикъ,
Тутъ на умѣ не польза края,
Однѣ обмань песь этотъ крикъ
И скрыта цѣль совѣтъ другая;
Но мы до козней дѣла иѣтъ,
И романтическій поэть.

**) Себто 1867 року — значить, сформув київський університет 1871, і тоді як подавав за кордом, як жи бачили.

почав сходитись з товаришами, знов таки без контролю батьків, які він чім не хотіли обмежати молодика. Під впливом деяких професорів, спільногого читання в товариських гуртках і того панorama, що панував у тім поколінні, С. А. Нодолинський, людина стабої вдачі, первово-вражлива і хоробливо-амбітна, захопившись радикальними ідеями і пристав до табору їх представників — хоча виключно на грунті словесності чи друкованої промаганди, не спочуваючи крайній активний діяльністі по основним прикметам своєї гуманної натури. Тут уже само собою зявилось пропале між ним і батьками, дуже засмученими тим, що їх син вибрав таку дорогу. Скінчивши курс кандідатом природних наук, Сергій Андрієвич, бажаючи дійсно послужити рідному народові, рішив спеціалізуватись на медичнім факультеті (*sic*) і стати сільським лікарем. Та його тягнула до себе тодішня Медична російських недоуків, Цюрих, і він вибрав ся туди в початках 1870-х рр. Там серед іншої молодіжі певного сорту панувала манія загартовувати собі душу і тіло аскетизмом, аби потім легше було виступати „твердими борцями з життям“. Молодий Нодолинський, не відстаючи від інших в зведенії своїх особистих видатків до *minimum-a*, також проробляв рікокові експерименти, такі як проживання по кутам сутеренів або піяних поверхів за 10 франків місячно, або щоденне частування себе 30-сантімовими обідами. А великі гроші, отримувані від батьків, які не жалували коштів, роздавав quasi-незаможним ексельоататорам, задранованим в тоги високих ідеалів, але добре свідомим байки про ворону і лепсію й її науки про облесників. За рік С. А. серіозно розхорувавсь, рантом дістав гостру глухоту — в котрій комітенті лікарі вже тоді бачили першу ступінь психозу^{*)}.

Я забіг трохи наперед, використовуючи сі відомості про приватне життя С. Нодолинського за браком інших. Додам до них, що і з інших джерел видно широкий круг його інтересів і вражливість на злобу дня. Сергій Нодолинський інтересувався по своїй спеціальності природничими й медичними науками, соціальною гігієною, антропологією, з другого боку — археологією й історією культури, історією — особливо соціальною, українською й всесвітньою, економичною статистикою, соціальним і політичним рухом. Со, очевидно, змушувало його заарая шукати дуже ріжпородних знайомостей і звязків у київській громаді й по-за нею. Бачили ми згадку Драгоманова, що він познайомився з І-им на викладах Зібера про Маркса в одній з гуртків молодіжі. В пізнійших працях Сергія І. чують ся сліди впливів не тільки Зібера або Драгоманова, але й Антоновича і Русова, товариша І-ого по київській громаді, людина теж дуже ріжпородних інтересів, як ми вже знаємо. Та література, котру використовує Нодолинський в своїх пізнійших написаннях, безсумнівно, кпадає й репроспективне світло на його раніші заняття й інтереси.^{**)}

^{*)} С. Кіевский. Послѣдний изъ поэтовъ Пушкинской плеяды, Рус. Вѣстникъ 1886, I. Автобіографичні записки А. І. Нодолинського і його поезій, не включені в останній збірник творів, — в Рус. Архивѣ 1872, III—IV, і Р. Старий 1885, I, тут же посмертне слово О. Миллера про нього — 1886, I.

^{**)} От які видання цитує він в своїй студії про „Ремесла й фабрики на Україні“ (1880): Труды Кіевск. археол. съѣзда, I. Членія въ Истор. общ. Нестора

Так от повинні ми собі оціпити — за недостачею письмого матеріалу, суху і відірвану звістку про виїзд молодого, двадцятьлітнього Подолинського в товаристві Зібера з листами Аштоновича і Русова з Кієва за кордон при кінці 1871 р.

Іого тижневий побут в Відні в січні 1872 р., відомості й звязки зв'язані тоді й пільно підтримувані ним потім, мали важне значення в пізнійшім — про те буде моя. Про дальшу подорож маслю тільки уривкові звістки. З іматрікуляції в Цюриху виходить, що в перший половині року Подолинський був записаний на медицині в Паризьку. В пізнійшім листі Подолинського до Маркеа, що друкується в сам збірнику, Подолинський пригадує йому, що він мав нагоду познайомитися з ним „літом 1872 року, у Енгельсса, за посередництвом Лаврова.“ Отже Подолинський провів першу половину 1872 р. головно в Паризьку, де почав свою медичну студію. Жилив у Льондові, де познайомився з Енгельсом і Маркеом, і поробив, очевидно, богато письмів зв'язок. В осені вибрався назад до Швейцарії, ще з весни записавшися на медичний факультет у Цюриху — тодішнім найбільшим центром російської й української еміграції*).

Літо письма, I. Zbiór wiadomości do antropol. krajowej, I-II, 1877 i 1879. Майновъ Антроп. виставка въ Москвѣ, Слово, 1879. Mortillet — Rev. Seien, 1879. В. Аштонович, О городахъ. Навтиюхов, Санитарная топографія и статистика Киева, 1877. Зиберъ, Елизасскія общины, Отеч. Записки, 1878. Мысли объ отшоменіи хозяйства къ праву, Слово, 1878. Дагельгарть, Иль деревни, Отеч. Записки 1879. М. Семенескій, Ивесісіонные крестьяне, В. Евр. 1878. Труды статистич. отдѣла при Черниг. губерн. зем. управѣ, I (статистично-економична студія Русова про Довжинську волость на Чернигівщині). Громадський друг, 1878, 2звій. Галицько-українська збірка 1878, Молот. Галицько-українська збірка 1878.

*) Ректорат Цюрихського університету, до котрого я удававсь по інформації, був ласкав подати мені витяг з актів про залізницю Подолинського в сам університеті: Записався він 27. V. 1872, як звичайний слухач медицини; в рубриці попередніх студій зазначено тільки: Паризьк., без усяких близших дат. Протягом 3 семестрів був він записаний на такі курси:

В літнім семестрі 1872 р.: Topographische Anatomic, Prof. H. Meyer — Mikroskopisches Praktikum, Prof. H. Frey — Erste Hälfte der Experimentalphysiologie, Prof. Hermann — Spezielle Physiologie der Sinnesorgane, Prof. Hermann — Allgemeine Pathologie, Prof. Cloetta — Allgemeine Therapie und allgemeiner Teil der Arzneimittellehre und Recepterkunst mit Vorweisungen, Prof. Locher-Balber — Arbeiten im physiologischen Laboratorium, Prof. Hermann.

В зимовій семестрі 1872/3: Anatomic des Menschen, Prof. H. Meyer — Präparierübungen, Prof. H. Meyer — Zweite Hälfte der Experimentalphysiologie, Prof. Hermann — Experimentelle Pathologie, Priv. doz. Schwalbe — Praktikum der pathologischen Histologie, Prof. Eberth — Allgemeine Therapie und spezielle Heilmittellehre, Priv. doz. Goll — Spezielle Pathologie und Therapie, Prof. Biermer — Klinische Propädeutik, Prof. Biermer — Allgemeine Chirurgie, Prof. Rose.

В літніх семестрі 1873: Anatomic des Hirns und Rückenmarks, Prof. Huguénin — Spezielle pathologische Anatomic, Prof. Eberth — Demonstrationskurs mit Secirübungen, Prof. Eberth — Medizinische Klinik, Prof. Biermer — Spezielle Pathologie und Therapie, Prof. Biermer — Kurs über Syphilis, Prof. Biermer — Psychiatrische Klinik, Prof. Huguénin — Chirurgische Klinik & Poliklinik, Prof. Rose.

Про тутешню громаду маємо коротенькузвістку Бучинського, по оповіданням Подолинського. Громада зібралась тут велика — „мабуть при-

6 серпня 1873 р. Подолинський виписався звідного університету; де він докіпував студії, не знаю: під віденськім під вроцлавським університетом, котрі я запитував, його нема між слухачами. Завважу, що звістку Навлик, що Подолинський мав подвійний докторат: філософії і медицини (Навлик III с. 106), треба очевидно розуміти так, що за докторат філософії тут пораховано кафедральний ступінь київського університета.

Як скелет будучої біографії Подолинського, яка раніше чи пізніше мусить бути написана, збирати отже дальших років його життя: 1875 р. він жив у Відні, де видав з Терлецьким дві свої брошури „Парога Машини“ і „Про бідність“. Літом їздив з Терлецьким до Київа з проектом видавання часопису за границею — київські громади тоді свого не вирішили достаточно через несприєність Драгоманова (див. пізже с. 50). З Відні їздив до Балканських країв — „обігав значну частину південної Славянщини звертаючи увагу на соціальні, а надто аграрні справи“, як висловлюється Драгоманов; був між іншим в Чорногорі, писав про тутешні справи в Кіевській Телеграфі, тодішнім органі київської громади (Сноєнко 213 і 336).

На початку 1876 був в Вроцлаві, щоб докінчити свій докторат — 27. II відти від цього дістань листа Терлецького (Вперед 18): памірявся там пробути до літа. 26 травня відбулася тут його докторська промоція (відомість ректорату, за котру йому тут дякую). Про переїзд Подолинського через Львів, 7. VII и. с., мабуть до дому — Навлик II с. 52. Літом того року, мабуть у своїй лікарні він мав почуття над епідемією дізентерії у дітей, про що оповідає в своїй книзі: „Життя і здоров'я“ с. 106.

1877 рік прожив, очевидно, найбільше в Київі: сам згадує, що мало не цілий рік працював в деннім притулі для дітей робітниць в Київі (Життя с. 31) — сим притулом завідували Українки, між іншими дуже діяльно ним займалась В. Ів. Антоновичева. З біографії батька Його, написаної згаданим піще кузеном, довідуємося про пережиту Сергієм Подолинським в тім часі сердечну драму, що закінчилася доволі нещасливою женичкою. „Закоханий безнадійно (без взаємності) в одній своїчці, Сергій Андрієвич зоналу, з якою „ідейної“ філії, оженився з іншою, ледви знайомою йому особою, яка не підійшла йому характером, і в осені 1877 р. новожені смикалися за кордон, та після подорожування по Швейцарії оселилися в Монсельє“. „Батьки С. А-ча були противні сій несподіваній і дивній женичці. А у цього пішли діти, пепорозуїння з жінкою все зростали, здорове погіршувалось, відносини з родиною (себто — батьками) обострювались“, додас він до цього. Се однаке виявилось потім. Поки що Сергій Й. сильно працював.

1877 року вийшла його велика афтарна брошюра. „Про хліборобство. Як де земля унорядкована і як би слід її держати“, під іменем Лінського (ст. ХХ 176, 16°). 1878 р. надрукована була в Женеві згадана книга: Життя і здоров'я льудея на Україні, — найбільша його праця (243 стор. 8°, на обгортаці р. 1879, на титуловій сторінці 1878) — частинами надрукована також в петербурзькім журналі „Діло“.

Очевидно, в сімнадцяті роках, коли не раніше, Подолинський дійсно оснувавсь па стало в Монсельє, де мав невелику віллю, котру називав потім „Українським Хутором“ (Mas de l'Oukraine) — Quartier Mont Maig, Route Monferrier (Навлик III с. 358 і 382). Сюю адресою позначені його листи до Маркса, з 30 березня і 8 квітня 1880 р., подані в сім збірнику. Але він згадує що дуже держав ся хати. В своїй книжці про „Ремесла і фабрики“, виданій в 1880 він згадує що скажане про бронзовий вік він здебільшого уявив „з торішніх лекцій G. de Mortillet в Паризькому Антропологічному Товаристві“ (с. 12), — можливо, слухав ці лекції. Літом бачив його з жінкою в Женеві (Навлик III с. 86): на початку серпня Подолинський був у Драгоманових на селі і відти збиравсь хати до Парижа (там же с. 106). При кінці серпня він брав участь в лікарському конгресі в Монпельє — 25. VIII він читав тут свій доклад, видрукований потім осібною брошурою: L'Etat sanitaire des populations du gouvernement de Kiew par M.

було її в тій мірі, як убувало студентів як раз южно-руським університетам". Завязано того року читальню, в якій було зовсім по-рівно

le docteur S. Podolinski — Association Française pour l'avancement des sciences, Congrès de Montpellier, 25. août 1879 (Paris, Imp. Chaix et Cie., 76 rue de Reims), — винеска з католицької париж. націон. бібл.

До цього часу належить стаття Подольського, *Sur nihilisme en Russie*, надрукована ним в *Reformе*, 15. IX. і 15. X. 1879 — часописі сеї не удалось досі знайти, її не має ні в паризькій національній ні в ліонській міській бібліотеці, — вона звісна тільки з викликаної нею полеміки в *Revue Socialiste*.

В другім листі до Маркеа, 8. IV. 1880, Подольський згадує про своє здоров'я, про котре сумні відомості дійшли до Маркеа: він засновник його, що він, як лікарь, сподіється єх ще довго бути здатним до роботи. В тіх часів він дійсно багато працює: викінчив свою працю по енергетиці (надр. в *Revue Socialiste* з датою: *Montpellier mai 1880*) — про неї очевидно йде жона в його листах до Маркеа; друга загальна стаття — про Дарвінізм і соціалізм, вийшла в *Revue Socialiste*, що перед тим, в ч. 3; надрукував свою книгу про становище українського пролетаріату („Ремесла й хвабрики на Україні”, 1880, ст. 148); писав публіцистичні статті — в женевській часописі „Общее дело”, в *Revue Socialiste*; ся остання, подана в сім збірнику, мас ту ж дату: *Montpellier, mai 1880*.

Літом 1880 р. знову бачимо його в Женеві (Павлик III с. 196, вісім липень). Він виступив з проектом видавання періодичного журналу, до котрого взяв собі Навлик: 1 вересня 1880 р. підписано програма сеї нової, періодичної громади ним, Драгомановим і Навликом. 27 жовтня Навлик приїхав до його до Монпельє на роботу (Павлик III с. 243) і зіставався до другої половини квітня 1881 р. Подольський в ті часі переживав родинну крізу, то сходився то розходився з своєю жінкою, російською соціал-революціонеркою, від цього почував себе дуже напружено, і се відбивалось також „на політиці”, як показано нижче.

Помирилися з жінкою лише 1880-1 р. Й-й вибирал ся з нею на квітень 1881 р. до Алжиру, з тим щоб Навлик покинув з дітьми в Монпельє; відті хотів сам оден іхати до Женеви, до Галичини й Румунії, куди він задумував перенести видання журналу (Павлик III с. 385—387, 392). Убийство царя окрило еміграцію рожевими надіями, він збралася до Росії, або близьче до її границь, — І. також. Але події не оправдали цих надій, а слідок на голову Подольського пішли одна за другою тяжкі біди: батьки, під пресесю адміністрації, пришили йому присилку грошей (див. нижче), вмерли йому діти (два хлопчики, Вадим і Сергій) — він опинився в такій біді, що мусів просити телеграфично у Драгоманова 100 фр. на похорон (Сноїнин с. 188), і кінець кінцем неіхично захворів, не винісши безвихідного становища, в якім опинився си супроти взятих на себе обовязків. 17 січня 1882 р. його відвезено до дому божевільних в Монпельє, він пробув тут до 10 лютого, коли мати, приїхавши сюди, забрала його. Згаданий кузен ставить в вину його жінці, що вона „мала необережність відставити чоловіка до лихой неіхіатричної лічниці, коли у цього почалось запалення мозку, і там його до реєсти зломило убійче поводжене з ним — поки мати, що зараз же поспішила до цього з Київ, не забрала в свою оніку”. Але, очевидно, се все більше з сфери родинних порахунків.

З Монпельє мати відвела хорого до Парижу, і тут зісталася при цім. Наші проби роздобути якесь відомості про його хоробу з компетентних джерел досі не вдались: паризькі лічниці відмовились професійною тайною, і нам вістаеть ся задоволити ся звісткою його кузена, що „гострий неіхоз перейшов на прогресивний паразіч”, з котрого бідолаха вже не вийшов. Літом 1884 приїздив до його до Кляймер під Парижем старий Андрій Іванович, прорубав з ним кілька тижнів і вернув ся назад, зіставивши свого дружину з хором. Нарешті літом 1885 р. „за дозволом правителства” С. І.-ого перевезено до Київа, де матері його прийшлося уже разом доглядати і сина і чоловіка, що став еліннути, перейшов операцію — і сайдом номер в січні 1886 р. Коли помер Сергій, нам невідомо; 1888 р., уже по смерті Зібера, Др.-я в своїх „Сноїнках” згадує про Подольського ще як про живого (с. 97). Дуже бажаю дістати відомості, де і у кого зберігаються його папери, і чи живе його дружина.

Великоросів і „Малоросів“, по сотні тих і других, слухачів університету і політехніки. З Галичини Бучинський і Драгоманов називають Нагірного, Джуліанського, Савинського, в Українців Недолинського і Чернишова*), в Реселія Лобова, з котрим Бучинський потім приятелював. Був се, як я вище зазначив, дуже горячий час — боротьби комуністів, позиркованих соціалістів і бакунінців. До того притаманувались спеціальні російсько-українські теми: питання про українську самоетність, не тільки культуру, але й державну, і великоросійський соціал-революційний якобінізм, про потребу единого фронту проти спільногого ворога і відкладання національних справ „на другий день після революції“.

На жаль, поки що ми маємо тільки дуже далекі відгомони цих дебатів, головно в реаліках Драгоманова — пізніших і попередніх, даваних на ті вісти, які доносились до нього про сі дебати, в звязку з плянами засновання російського „Впереду“ (що почав виходити з 1 серпня 1873 р.).

Сі пляни й дебати захоплювали в свого орбіту віденських Українців, через часті приїзди щорічів, особливо Недолинського, який скоро здобув собі віллив і авторитет („дуже чоловік ехочий і симпатичний“, відвідується про нього зимою 1872/3 р. Бучинський); він носився з гадкою перенестись з Цюриху до Відня, щоб тут організувати український і навіть — всеслов'янський соціалістичний центр. І львівська та півдня галицька молодіжь втягувалась в ці дебати — Нагірний застикав станселавіців взяти участь в цих дебатах на українські національні теми і т. дн. (Буч. с. 315).

Драгоманову се не зовсім подобалось. Практичний політик, як віл себе атестував — що теордо пажитає, по його словам, що „поперед іюля мусить бути март — значить і працювати треба і говорити про те, щоб март наступив, а потім і про іюль поговоримо“, — він побоювався передчасного захоплення Українців теоретичними інтересами, для котрих не бачив реального ґрунту в найближчім моменті, для якого ставив завданням культурно-літературну національну працю, за цею — боротьбу за політичну свободу (конституцію), і тільки за тиа уже — розвязання соціальних проблем. Не прихильно взагалі ставивсь до закордонської, еміграційської роботи, покладав оптимістичні надії па розвій земств, па можливості економичної і культурної роботи на ґрунті. Російська дійсність скоро жата посміяла ся з них, але тоді Драгоманов пе передчував її ґрімас, і доволі різко навіть нагадяв до „постепеновщина“ своїх знайомих між молодіжю — і в листах, і потім в устивих дебатах в Цюриху. Але по цих замітках я вважаю все таки найкраще процитувати ці його реаліки, як майже сдиний матеріал, який позоляє судити про ті ідеїні течії, в суперечці котріх варилось початки українського соціалістичного руху.

„В початку того (1873) року, ще в Італії,“ — пише Драгоманов в своїй автобіографії, „я отримав із Цюриха** літографовану програму

*) Який се Чернишов (Іван? — додас Навлик), я не знаю. Може старший свояк Миколи Чернишова, одного з київської молодіжі 1870 р-х рр., який недовго, в 1880 р. був на медицині в Берні, і потім записав своє імя педовгою, але фінною роботою в українській сопільництві (ум. 1888 р.).

**) Від Недолинського — див. Спомини с. 186.

„Впереда“, а літом, по дорозі у Росію прожив місяця 1^{1/2}, у Цюриху, де наїшов немало своїх київських знайомих, бувших студентів, більшо або менше звязаних з редакцією „Впереда“. Цюрихські Російні розділялися тоді на бакуністів, або анархістів, що держалися програми Allianse Socialiste, і на лавристів, котрих ідеї були похожі на ідеї інтернаціоналістів фракції Маркса, або німецьких соціал-демократів. Мені здавалося, що обі програми ще передчасні для Росії, у котрій навіть соціалістам найперше треба добиватись політичної волі. Само собою розуміється, що мої ідеї найдено було в Цюриху відetalими і якість київські знайомі заневажили мене, що в Росії, за той час як мене не було (2^{1/2} року!) веніла новстати робітницька партія, як європейські. Ничі говорили, що мужніцтво, від голодних тоді сажарців, готово до повстання. Вирочим один київлянин, дуже близький до редакції „Впереда“, *) раз признався мені в дружній розмові, що таки переконаний, що „перша справа у Росії буде справа конституції, а що те, про що ми тут говоримо в Цюриху, при нас і останеться“. На мій запит, чому ж він того не каже на зборах у Лаврова і чому в „Впередѣ“ говориться інше? — він мені відповів, що коли те скажуть, то вся молодіж відіде від „Впереда“, ніхто не захоче писати в нім, ні перевозити його, а з „лібералів“ партії дійства не зложиш. Розуміється, що мені усе те не подобалось, рівно як і відносини „Впереда“ до української справи.**)

Під безнісереднім враженiem „циоріхської програми“ Драгоманів писав Бучинському, в січні 1873 р.: „Прочитавши Герценові мемуари, поймете, чому мене не дуже то порадувала звістка про Впередъ і Лаврова. З еміграції її її плодів ніколи багато проку не було. Виключаю Герцена, бо на те він був талант незвичайний, да й той мав усіх тільки 3—4 годи, поки був його чае... І „еміграції горіє вершини“, як зве Герцен (т. с. такі люди як Ледрю Роллен, самі Коньот і Мацціні), зараз становляться „стовинниками“, а „пизи“ часто падають до країні і піонетства, коли не ожесточеного самодурства, як Нечасів і Ко і варварства + узколобіє, потре також противне чоловікови свободному у парижській комуні, як і у кананських „бігувах“ і скопіцах. Лавров не Нечасів і не Ельзідін. Й. чоловік чесний, знаючий, позитивист, але він мало заявив політического і публіцистического таланту. Та їй час не той, щоб еміграціона література могла що зробити у Росії...“

„Кажучи по совісти, печать у Россії, особенно журналі, як „В. Евр.“ і „Бесѣда“ та переводчики книг заграницю літератури роблять возможне діло — хай тільки публіка переварить у животі те, що її дають. Одна тільки частина науки стіснена дуже у Россії — це та частина культури, що дотикається релігії, та ще замітний намір урізувати соціалістичну літературу... Книги ж естественно-научні, як Дарвін і т. д., як би не ила у розріз з біблією, — ідуть без перепон у переводі. Самого Маркса Das Kapital переведе, — хотіть цenzura і воює в соціалізмом у журналах. У загалі не тільки цензура, але і самі наші соціалісти не знають, як ім бути з соціалізмом у нас, бо у Россії, як

*) Очевидно С. Подолинський.

**) „Розібрали мною в Пет. II. и Великор. демокр.“, додає Драгоманов; раніший виступ — в статі „Малоруський інтернаціоналізм“, поданий в сій книзі.

у землі більш сельській ніж городській, соціалізм реальний мусить бути не похожий на парижський.*)

„Обернемось до „народностей“. Тут, правда, ведеться катковщина, але тепер як мокре горить, так що вона скоріше поможе повному і кінечному фіаско централізму, ніж пошкодить вопросу народностей і децентралізації у Росії. Не глядючи на катковщину, нема місяця, щоб не прибавлялось лінійного журналу польського, латишського, грузинського, арменського, а тепер зявився у самому Петербургу і татарський журнал, і ці усі красові журнали поможуть більш ділу народностей, ніж усякий Цюрих, бо перше діло усяким народностям підняти самим себе і свої сили і стати на свої ноги.

„Так бачите, по усім питанням россійським потрібна тепер наука і детальна критика дома, а не загальні фрази з Цюриха. А особливо це потрібно нам, Україні. Що нам скажуть у Цюриху? Великоруси тамошні не знають зовсім, що ми таке, — та й своїх я знаю добре. Превозгласять нам права на самостайність. На яку самостайність? Звісно, яку! Зараз цюрихці почнуть шукати приміру коло себе і укаутуть на Венгрию, Чехію і т. д., а цюрихські Українці пагадують про переславський трактат, котрого вони також мало читали, як Поляки знамениту конституцію З маю. Але, будьте ласкаві, приберіть мені „історичні права“ для усієї землі нашого народу од Дону, Кубані, Харківщини, що завжди були у Московщині, до Черніг. і Полтавщини, т. е. Гетьманщини, — до Києво-Волині і Подолії, присоединеної од Польщі у 1793, до Холмщини і Надсянії — і доси часті Царства Польського, і підведіть усі ліберальні ідеї наших українофілів під переславський трактат з козаками (а не з посольством) і під конституцію Січи Запорожської! Ясно, що тут треба пошукати якось другої мірки, а тільки не Rechtskontinuität і не корони св. Штефана, св. Вацлава і т. д. казенних аршинів.

„Скоріш усього тут бу підійшла мірка швейцарська, а ще скоріш американська. Та „царство небесне пущиться“, — а не нечеться зразу заграницьними проголомленнями. Швидче воно спечеться для нас у земських собраціях у Росії, ніж у типографіях у Цюриху. Добавмо, що основне діло наше, соціальне, т. с. мужицьке, зроблено вже у 1861—64 рр. так, як тепер вже не переміши. А у западній Україні сам уряд мусить на цьому почию бути українофільським. Наше діло — вести начате урядом діло дальнє: банками,**) асоціаціями і т. д., а не журналами у Цюриху. Діло політичне наше рішилось колись у земських соборах усієї Росії. А головне наше діло — культурне і літературне. Так про це я скажу, що у Цюриху нам не напишуть пі другого Кобзаря, ні Костомарова, ні даже Робізона Крузе не переведуть на нашу мову, та й лексикона і граматики не напишуть. А я так думаю, що поки ми не виробимо соби лексикона і граматики, не видамо пам'ятників нашої мови з XI віку до нісень, не напишемо історії свого народу і бібліотеки народних наук, доти мусимо сидити посипавши

*) Драгоманов хотів написати: французький, але зачеркнув і написав: парижський.

**) Очевидно, для селян і робітників.

попелом главу, у політику не лізти і проголошені не писати. Для того моя рада — бути на сторожі з Цюрихом. Люди воїн тарії, — та і той ведмідь, що голову розбив пустинниками, думаючи муху зограти, був чоловік добрий". (Буч. 259—262.)

Місяць пізнійше, з приводу жалів Бучинського па теорії Лобова і цюрихських комуністів, Драгоманов, радячи йому обличинити „австрійську одсталість“ і більш спокійно й обективно ставитись до соціалістичних теорій („так чи си; а Славяне мужики, пролетаріят, так їм дено з соціалізму згодилось би“), заразом висловляв свої власні думки з приводу цюрихського комунізму — котрі я подаю, проминаючи ріжні дігресії: „Коли у вас я бачу австрійську одсталість, то у наших соціалістів на парижський манер бачу теж остатальність свого роду, бо соціалізм 30—40-их років побив ще Прудон. окрім того я вже писав вам, що французький соціалізм городський не зовсім годиться для сільської землі як Росії — бо вже і у самій Франції піднімається шар сільськодемократичний, котрий якоє по своєму переставить усе питання демократичне. А до того ростуть соціальні наука і розум самих городських класів інакож на другі способи розвивання соціального питання, піж парижська комуна. Та й комуна ця була на $\frac{1}{3}$ од малости кількості кількості при Напол., а на $\frac{1}{2}$ од Троцю і Ко. І наші російські демократи робляться соціалістами, а з соціалістів комуністами, а то і нечесністями, теж од малости кількості при III отряді, — та ще од однієї кур'озної причини. Ноївсько-наїсська реакція поспідніх часів з своїм класицизмом одігнали молодіжі од філологічних факультетів — од того живі сили з молодіжі їдуть найбільш у природно-науковий факультет, та у медики. Там хоть не забивають голов, — хоть і не дуже розвивають. І от молоді химики, медики і т. д. починають трактувати соціальний вопрос, — або ще й технологи, агрономи і т. д., котрі вже і своїх діл не звикли досліджувати науковим методом, бо їхні науки не чисті, а прикладні. Ну і звісно: „біда коль саноги начнет тачать широклик“, як каже Крілов. Скорость руського ума і адміністративні інституті Великорусів кінчають біду. А до того додам, що й справді у Вел. Русі еманципація крестьян не блістательно пішла, та ще і фабричний пролетаріят таки есть, — от і думають про комуну, коли у краю, де ще і досі $\frac{1}{3}$ часть землі у одній Евр. Росії не паділа, т. е. і досі власність держави, — можна видумати свої власні варіації соціалізму“. (Буч. 282—3.)

З сих Драгомалівських реплік, за браком пішого матеріялу, ип-
ходить ся виробляти собі поште про те, в якім напрямі йшли дебати па імпровізований українсько-російській соціалістичній конференції в Цюриху літом 1873 р. Вона безсумішну мала велике значення в роз-
вою соціалістичної і політичної української думки, і тому я постараюсь
згромадити з приступного мині в сій хвилі матеріялу все, що може ки-
пнути на неї світло. Ліве крило з українського боку в нім займав Но-
долипський з київськими однодумцями: не вважаючи на весь свій мар-
ксизм він сильно забирав в бік „бунарства“, по термінології Драго-
манова, або с-ровства, кажучи по теперішньому, являючись свого
роду українським „соц.-революціонером марксистом“: таким я підбачимо

його слідом в його закордонній роботі. Зібера ми знаємо по його працям як чистого марксиста — чи був у цього теж нахил в соціал-революційний бік, про це поки що нічого не можу сказати. Драгоманов стояв на позиції „радикальний“, посередній між соціалістичною і ліберально-радикальною (він тому протегував сей термін „радикальний“, як побачимо) — при тім з закраскою більш інтернаціональною. З цоріхських Галичин одні держались більш національного чи навіть націоналістичного напряму — таким Драгоманов називав С. Сливинського, інші ж поступовійшого — з них у Драгоманова на довгі потім вістались симпатії до В. Нагірного, як „щоринщанина“ і чоловіка „свого“, вже й після того як той по поверненні до Львова став дуже близько до шародовецького центру.

На самого Драгоманова, — хоч у своїй біографічній записці (написаній 1883 р.) він обстоював своє practerea senseo, як ми бачили, — ся цоріхська конференція зробила, очевидно, сильне враження. Я думаю, що від неї у цього починається ся нахил до ієновідання соціалізму, до котрого він перед тим ставив ся доволі індиферентно (як до сирави „іюльської, а не мартінської“), і різше підчеркування необхідності політичного радикалізму, з котрим ми стрімкоюємося зараз, — замісце посередньої резінтації з політичної роботи, доки не буде підведенний під неї культурно-національний апарат (нпр. вине с. 25). Він залишає, або в кождім разі — значно зменшуючи свій експресіонізм що до закордонної роботи, сам безпосередньо по цоріхській конференції займається ся плянами закордонного українсько-російського органу — зайде для цього і грунт у Відні, *) і потім бентежить київську громаду своїм радикалізмом.

Але найбільші захопленій соціал-революційним рухом, пастроями, плянами був таки С. Подолинський. Він поєвів з плянами організації соціалістичного українського видавництва, на взірець „Впереду“, завязував звязки, замовляв роботу — казав самому Драгоманову, котрого тоді ледве знав, писати „панегірик Шевченку“ на цоріхські вечериці (ще перед конференцією). **) Давав під працю гроши, аванси (що правда, про це маємо тільки глухі згадки, ***) але ся роль його — фінансувателя всього перед-женевського закордонного соціалістичного руху, — та й женевського теж в значній мірі, — не підлягає сумніву. Взагалі

*) В автобіографії він пише: „Я дуже хотів остаться у Відні і почати своє видання на російськіх і українських мовах“ (с. 361). Ся фраза виглядає досить дивно, бо перед тим про такі плани Драгоманов нічого не говорить, і хоч у листах до Бучинського він згадував про свій замір осістись на рік — два у Відні, хочби поирощавшись з київським університетом за діяльності (див. вине с. 5), — але нічим не виявляє тоді заміру пуститись в закордонну політику.

**) „Якось мені дивно будо писати панегірик Шевченку по заказу Серг. Подолинського“ — лист з 7. V. 1873, Сномини с. 37. Стаття ся, „дуже обкусана цензурою редактора“, вийшла потім в „Неділі“ 1874 р.

***) Напр. в однім пізньішім листі (1884 р. до Франка, с. 58) Драгоманов, згадуючи про грошеві жертви Українців на роботу в Галичині, писав: „Навіть коли не рахувати того, що видав Подолинський — потому що він буцім то дуже богатий (це не такто було!)“. Я думаю, що се головно належить до років перед-женевських. Нпр. вине (с. 18) звестку його кузена про роздавання Сергієм Подолинським грошей (при всій тенденційності ієновідання мабуть фактично вірну).

супроти більш здержано і скептично настроєного Д-ва. Й-й виявляв великий оптимізм і що до закордонних людей і що до соціал-революційних перспектив, і кінець кінцем своїм оптимізмом, свою енергію нехомітно потягав з собою і пайбільших скептиків. Широкі плян соціалістичної акції в всеслов'янських розмірах, соціалістичної федерації в дусі „слов'янської секції Інтернаціоналу“ Бакуніна, які поєднує перед ним, вабили й Драгоманова, і він сам, може не посторігаючи, ставав їх прихильником.

В своїх „Сноминах“, згадуючи тодішній плян Подолинського — заснувати у Відні всеслов'янський соціалістичний осередок („славянську читальню“)*), і жалуючи, що тодішні Українці не пішли слідами сербських радикалів, Светозара Марковича і його товаришів (що вміли, по гадці Д-ва, самостійно перетворити ідеї Герцена, Чернишевського, Бакуніна, учениками которых були, приложити їх до обставин своєї власної землі і виробити орігінальну політичну філософію, в котрій досить органічно зілято космополітично- прогресивні тенденції з національними змаганнями Сербів), Др-в писав: „С. Подолинський хоч був „впередчик“, але при тому був занадто Українець, щоб не симпатизувати таким проблемам локалізації інтернаціонального соціалізму. Окрім того були в Цюриху деякі інші Росіяни, між ними й київці, котрі біжче стояли до „бакуністів“, ніж до „лавристів“, і через те почали їх поділяти традиційний написловізм Бакуніна. Ось на якому трунті основувались цюрихсько-українські панії виорядкування слов'янської взаємності у Відні“ (Сном. 219).

Се писалось уже по всіх розчаруваннях і крахах, які виали на Подолинського та його пляни, і не вважаючи на всі гіркі осади, які зістались від них у Драгоманова (див. нижче), — в цих словах виразно звучить відгомні тих чарів ентузіазму весни українського соціалізму, — втілененім котрого був С. Подолинський.

З Цюриху Драгоманови і Подолинський виїхали разом па Монадів і Віденсь. Подолинський брав однаке спішіше, бо віз в секреті великий транспорт впередівської літератури, щоб переправити її на Україну, тому розлучився з Драгомановим у Відні (Сном. 185). Драгоманови зістались у Відні трохи довше. Там відбувалась тоді світова виставка, де Драгоманов знаходив собі богато інтересного з сфері української і взагалі слов'янської етнографії й культури (на цього особливо сильне враження зробила етнографічна колекція з Угорської України, взірці народної орнаментики — „я такого богацтва не бачив ні перше ще послі“ записує він у своїх „Сноминах“). А за кілька днів перед виїздом, в початках серпня, вернув до Відня оден з пайцівійших і тайкращих представників тодішньої молодої Галичини Остап Терлецький, з котрим Драгоманови зараз же познайомились — і просто залюбились у під: „Він пам'якавши подобавсь, і коли б можна було судити по ньому об тім прогресі, котрий зробила Січ з часу першого нашого пробутку

*) Про це писав Бучинський з Відня 22. IV 1873, що до Фльореції: „Дуже цюрихські (Подолинський Сергій) клопочуться основаним слов'янської читальні у Відні, а не можуть чи не хотять з чернівцями спільнати, як дуже селяу противні тутешні „услові“ (Сномини с. 205).

в 1871 р., то прогрес той був більш дивний. О. Т. то був цілком Європеєць по своїй науці і ідеям.“ *)

Я не буду спинатись неприємною біографією цього чоловіка, який тут входить в круг мого огляду. Завдяки пок. Франкови, близькому приятелеві Остапа, ми маємо таку гарну студію про цю прекрасну людину, як рідко про кого з діячів твоїх доби. **) Я пагадаю тут тільки, що він був членом згаданої вище станславівської громади, приблизно однолітком Вол. Навроцького і С. Подолинського. Скончавши в 1872 р. львівський університет по філологічному факультету, він по рекомендації свого професора, історика Цайсберга (який зі Львова перейшов до віденського університету), дістав місце урядника при університетській бібліотеці в Відні й перейшов туди, в надії докінчити свої історичні студії під проводом свого професора і приготуватись до академічної діяльності. Предметом спеціальних студій він вибрал пам'ятну Галицькій Русі Йосифинську добу і громадив матеріали для дісертації, нестячи в собі надію стати — першим властиво — істориком Галицького України, поки весняні революційні українські бурі не розвіяли сих мрій. ***)

Але не стільки ці наукові інтереси Терлецького, скільки суголосність поглядів на галицькі справи зробила таке сильне враження на Драгоманова. Терлецький пережив в своїй гімназіальній громаді ентузіазм національного українського руху в Галичині, болючо відчувши першу неудачі і з гірким розчаруванням дивився на тяжкі й апемічні потуги галицької політики. Його так само як і Драгоманова вражала галицька тіснозорість, безиринцівість, плаzuвання перед офіційною австрійською політикою і клерикалізмом і глибока байдужість до всього, що виходило за межі рамці галицької буденщини, — до великого соціального й інтелектуального руху, який розвивався в тодішній Європі. Подібно як Драгоманов, він був проповідником „евроізації“ українського життя — в тім напрямі він якраз виступив у „Січі“ весною 1873 р., з приводу питання про перетворення товариства „з забавного на науково“, і в своїй промові (котру пок. Франко опублікував з його посмертних па-

*) Спомини с. 115.

**) „Др. Остап Терлецький. Спомини і матеріали“. Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. 50, 1902; доповненням служать „Пять листів Остапа Терлецького“, надруковані Франком в „Альманаху Січі“, 1908. В тій же 50 книжці Записок замітки Павликі до моеї посмертної замітки про Терлецького, надрукованої в 48 т. Записок, — спеціально про відносини його до Драгоманова.

***) „Був би й я ученим, давав би що року по науковій роботі; та Драгоманову хотіло ся зробити з мене поетика, а який з мене поетик“ — так говорив покійний мініст. Коли я згадав ці слова в своїй посмертній згадці, пок. Павлик, вірний сторож пам'яті свого славного учителя, додавши тут докір Йому, котрого під Терлецьким він не мав нагаді, і виступив з довгою апольбою, з якою він, за порадою з пок. Франком, вибрал те небогате конкретно, що в ній було про відносини Терлецького до Драгоманова і надрукував в тій же книжці: виришки з листів Терлецького, які свідчили про його велику пошану до Драгоманова, і висвітлення Павліка, що Драгоманов не мав пічного співчленя в тою компанією, яка поручила Терлецькому як друку віденські брошюри — павлаки. Драгоманов якраз радив Йому способитись до катедри української мови і літератури в Чернівцях (виришки з листів першої пол. 1875 р.) На жаль, в ціlosti листування Терлецького з Драгомановим, котре мав під руками, Павлик не надрукував, а се було бдалеко цілініїше.

перів) здивував з галицької молодіжі, що вона „виплекана на твердих основах галицько-руської моральності, не потрібус ані європейського образування, ані зрозуміння питань теперішньої історії. Що ій до того, що там якісь Дарвін чи Гекель зреформували всі галузі природничих наук, що якісь Секції донорювали до критичної аналізі соція, що якісь Штранс впіймав до крихти всі забобони побожних церковних моралістів, що цілі армії соціалістів пруться на всіх країнах Європи до радикальної переміни всіх відносин людського життя, і що все те не мине то завтра мусить відіватись і в закутках цяшої богоボозливої Галичини? Адже ті справи що і не зовсім рішені, а сего ж від руської молодіжі годі вимагати — такоже наша оновіція — щоб вона своїми тратами на дослідження таких маловажливих речей, щоб вона, загалом експеримент, при незначні науки сама самостійно добувалась до жерела знання і правди. Се може неморально, може нездоро, а на кожний способ потребує багато роботи. А руська молодіж живе на світі не для роботи, а для відоочинку.”*)

От на трунті таких поглядів склалось у Драгоманова шире порозуміння з його новим галицьким приятелем, зачинником і відмінний союз против львівських народовецьких проводирів, котрих вони оба вважали „коледою“ галицького життя, та редакційного гуртка відновленої „Правди“, на котру у них обох позбиралась ріжкі граваміна. Терлецький скажив ся, що редакція затримує його інформаційну статю про штуцду, з клерикальних мотивів, і Драгоманов обіцяв заняться у Львові сею справою.

У Львові Драгоманов вінав ся з Бучинським, котрий ще весною виробив інші систематичного розроблення головних питань галицької політики, з тим щоб в міру виготовлення такі статі друкувалися в „Правді“ і в сумі послужили підставою „політичної програми Галичини“. Він рахував при тім головною на свого станславського товариша Володимира Навроцького, другого визначного представника Молодої Галичини, котрого намічувано в головні редактори „Правди“, але галицька адміністрація благорозумно забрала його зі Львова і навіть взагалі з Української Галичини, після чого на посаду до Рицєва (в осені 1872 р.).**) Без цього всі переговори Драгоманова і Бучинського з львівськими народовецькими потаблями по мали пікного успіху; вони збували під чим домагання, щоб „Просвіта“ і „Правда“ еманципувались від клерикальму, служили популяризації позитивного знання, і т. д. Лишилося положити падію на нову, будучу інституцію, котра сама тоді виринула: якраз привезено з Полтави український капітал для засновання товариства ім. Шевченка, і з участю Драгоманова і Бучинського відбулися перші організаційні наради в співі зе нової інституції. Драгоманов

*) Др. О. Терлецький, ст. 20. Свою критику народовецтва Терлецький розвинув потім в статті: „Галицько-руський народ і галицько-руські народовці“, 1874 (передруковані по його смерті під заголовком: „Московісти і народовці в 1870-х роках“).

**) Біографія його, написана Ост. Терлецьким, видрукована в I т. „Творів В. Навроцького.“ Я не буду ширше спинатись на діяльності цього чоловіка, бо вона слабше звязана з історією руху.

з українським висланцем, настоювали на тім, щоб йї надано переважно літературно-наукові завдання (перед усім дослід народного життя України), організаційно забезпечено всеукраїнський характер — щоб Українці російські могли мати безпосередню участь в Товаристві, приступ до п'ого відкрито як найтире, і адміністрацію поставлено в можливо більшу залежність від останніх членів. В самій паїрмі вироблено проект статуту — котрий однаке по відвзді Драгоманова львівські народовці цілком змінили, зробивши з товариства найбільшу броніровану народовецьку інституцію. Се стало потім одним з предметів незвичайних жалів Драгоманова на народовців, і аж двадцять літ пізніше мині довелось справляти Товариство на ті дороги, які мались на увазі його фундаторами.

Але ставлячись так відповідо до великих ліберальних аспірацій Українців, львівські народовці, на велике здивування Драгоманове, дуже прихильно споглядали на російську еміграційну літературу. Подолинський, прихавши до Львова кількома дніми перед Драгомановим, щедрою рукою роздав тут останні випуски „Впереду“, просив помочи в транспортуванні його до Росії — і тут до сеї справи поставились симпатично. Польські часини також з великою похвалою відзначались про російських соціал-революціонерів, як „єдиних чесних Москалів“. Се давало обяснення такого несподіваного радикалізму Галичини. „Против Москалів і соціалізм добрий“, а за Галичину не боялись. „Нае що то обходить, до наших соціалізм не пристане, бо в нає соціальної квестії нема“, говорив Драгоманов Сушкевич — не передчуваючи всеї пізнійшої, зовсім недалекої народовецької кампанії против соціалізму.*)

З початком семестру Драгоманов був нарешті в Київі і після трьохлітнього закордонного побуту, завершеного враженнями останніх місяців, повими очима розглядав ся в тутевім життю. Йк раз новим ходом пішла та літературно-наукова українська машина, про котру він мріяв виїзди за кордон; виновниувались чергові національні завдання: обробленіс і виданіє памяток народного насліменства і мови, словарі, історії мови, літератури, життя соціально-економічного і політичного. Старша братія і молодші покоління сидли над сею роботою. Том за томом ладились „Труди етнографичної екседиції“ — корпус української етнографії. Підготовлено перший том корпуса історичних пісень. В Київі відкрито просектованій відділ російського географічного товариства, який піляново новів студії над народним життєм. На будучий рік мав у Київі зібратись археологічний конгрес, і українські наукові силі ладились дати перед світом генеральний перегляд всього зробленого на полі українознавства.

Драгоманов з головою кинувся у сю роботу, котрої велика частина спала на п'ого (коментар до „Історичних Пісень“, корпус легенд, ряд рефератів по порівнянній літературі — не кажучи про університетську роботу, публіцистичні статі, популярну літературу, і т. д.). Але вона вже не вдоволяла його. В тій програмі, котру він два роки перед тим розвивав перед молодими Галичанами, — обєднання всіх, без ріжниць памримів, на найближчій літературно-науковій роботі (вище с. 12), йому

*) Спомини с. 189—190.

почала відчуватись фальш. Аполітичні і соціальні індиферентизм української громади починає його пудити.

В його автобіографічній записці знаходимо з цього приводу кілька цікавих рядків, які я позволю собі навести: „У Київі я застав чималий рух Українців. Старші (що більшій частині учителі та майстри) чинили зерно пововідкритого Юго-зап. Отд. Геогр. Общества. Молоді, студенти збирались у кружки і працювали над словарем, подумували і про поширення книжок. Та не подобалось мені у київських українофілів чимало чого. Вперше, устуchinість офіційному світу і залишене до консервативних кругів, а в молодіжі навіть ворожия до „радикалів“, як тоді назвали соціалістів. За тим — велика відсталість від європейських ідей наукових і політичних, і претензія рішати усі справи самим національним духом, як у московських славянофілів. На мое диво (?), студенти українського кружка, навіть більше способні й учени, не знали чужих мов і через те, вважаючи себе самостійними від „московської“ цівілізації, дійсно не могли стати впіце їх, а ставали навіть пізше російських радикалів, що теж неспособні були чернати ідеї прямо з Європи, та все таки читали Міля, Маркса, Ласаля і т. д., хоть у російських переводах. Усе те мені здавалося тим більше інормальним, що, по мосму, найбільша частина національних відзнак України від Московії пояснюється тим, що Україна до XVIII в. була більше звязана із Західною Європою і хотіть із задержками, та все таки йшла в купі з Зах. Європою в суспільному і культурному прогресі. Пробуток у Європі до решти перекопав мене, що власне європеїзм, — або космополітізм, котрий не відкидає частин національних варіацій загальних ідей і форм, — і є найкраща основа для українських автономних змагань, і що тепер усяка наукова, як і політична діяльність мусить бути основана на інтернаціональному фундаменті“ (с. 382).

Сі ідеї Драгоманов, як сам каже, прикладав головно до літературно-наукових питань, налягаючи па потребу порівняного методу в літературних та історичних студіях, котрими головно був зайнятий, а до політичних питань (чи „політичної агітації“, як він висловлюється ся) „вмішувався мало, будучи занятий ученовою працею і справами галицькими“, — поки юдей не вибили його з сеї ученої колії. Однаке „при зустрічах із молодіжю „радикального“ і українського напрямку я завсідди говорив, що не розумію їх розділу, бо по обставинам України, тут плохий той українофіл, що не став радикалом, і плохий той радикал, що не став українцем“. Се перша, менш виразиста, як бачимо, редакція його пізнійшого славного афорізму про обовязковий соціалізм для кожного Українця, як логічний вислід з реальних умов українського жит...

По інтерпретації самого Драгоманова „радикалізм“ в тодішнім київськім обиході майже відновідав „соціалізм“, але Драгоманов і пізніше, може не без умислу, користувались сим терміном, як більш широким і плястичним, піж „громадівство-соціалізм“, котре він поставив в обовязок українству кілька літ пізніше.

Все спергайшіше настоював він на тім, що українство повинно діференціюватись по прикметам соціальним і політичним і не повинно терпіти серед себе елементів реакційних або чи не будь звязаних

з експлантацією трудового пароду. З усіх оновідань „старогромадян“ знаю то збентеженіс і невдоволеніс, котре викликали різкі вистуни Драгоманова в справі „чистки“ української громади від таких елементів.

Факти дійсно вказували на неминучість розділу правих і лівих. Одним з перших діл Драгоманова по повороті на Україну була організація маніфестації протесту против галицького консерватизму, втіленням котрого в очах Драгоманова був тодішній „батько Русі“ о. Степан Качала. Ся декларація*), яка проголосувала обовязковими для українства „у питаннях політичних і соціальних основи свободи і пародонравства, а у питаннях культурних — свободи розуму“, була підписана 31 київськими громадянами — найбільшими йменнями. „Правда“ підтримувала її того ж року, з редакційною приміткою: при всіх застереженнях вона теж заявлялась за лібералізм і поступовість — против ультрамонтанства. Але відповідь на се наслідо зараз же цове соборне посланіс, „Українців лівобережних“, котре доволі різко відмежовувалось від попередньої декларації „правобічної України“ (як називала київську декларацію редакція „Правди“). В імя національної солідарності вона брала в оборону від нетolerантності київських радикалів не тільки редакцію „Правди“, але й декларацію Качали („Політика Русинів“), котра послужила безпосередньою притокою до київського виступу**). Сдиний національний фронт Великої України розривавсь самим очевидним способом і даремно було пробувати його рузвати се. Коли одні, невдоволені космополітичною і всеросійською закраскою радикальних течій все більше відступали на позиції уединеного українства, радикальні течії все тісніше сплітались з російським соціал-революційним рухом***). Тому, певважаючи на всі одхрещування від сеї солідарності українських націоналістів, гасло соціалізму все тісніше спліталось з українством всім, хто хотів йому дойхати. І хоч серед тодішнього українського громадянства були елементи, без сумніву, далеко близші до соціал-революційного руху, ніж Д-в, але сей поворот київська громада ставила потім на рахунок Драгоманова і тих розмов, які він повів по повороті з закордону, доказуючи неминучість для Українців „іти шляхом соціаль-

*) Повторена в „Споминах“ с. 206.

**) Правда 1874 ві. 3.

***) В своїх „Споминах“ Драгоманов вазиаче такі групи серед сучасної української молодіжі. Гурток, зложений найбільше з студентів історично-філологічного факультету, звав ся „словарниками“, за свою фінансовану громадою роботу коло українського словаря (кінець кінцем, після піввікої колективної роботи обробленого до друку Грінченком). Другий, більший, з інших факультетів, звався чомусь „общиною“ і займав середню позицію між націоналізмом „словарників“ і соціалізмом „радикалів“. „Общинники стояли якось по середині між археологією і лексикографією словарників і соціальною економією радикалів і при тому не вглублялися ні в одну ні в другу.“ Проти радикалів вони були досить ворожо настроєні (а словарники ще більше); вони звали звичайно радикалів „наперечниками“, — мовляв діаметрально-противні. Тут було чимало кружкового антиагонізму, досить несвідомого, який здібається скрізь між студентськими кружками, — була й резонна доля реакції против доктринерства й цівеляторства рос. радикалів, „та була й велика доля необразованості, нерозуміння соціальних справ — нерозуміння, котре теж змагалось виробити й собі своє доктринерство, свій фалатизм“ (с. 218).

шого прямування і приєднати до українства людей соціалістичного пан-
п'яту" *), — та з того виводила всі пізнійші біди, які на українство внали.

Археологічний зізд 1874 р., що дійсно винав блискучою маніфестацією наукових засобів і аргументів українства, роздразнивши ним його ворогів, нойхнув їх до нових „засобів боротьби“. Галицькі московофіли приєднувались тут нещомалу своїми інформаціями про закордонні, цюрихсько-віденські звязки між українською молодіжкою і соціалістичним рухом; по словам Драгоманова, редактор галицького „Слова“, головного московофільського органу, В. Плоцянський, приїхавши із археологічний конгрес, своїми інсінуаціями, надрукованими в „Кіевлянінг“ дав до того привід. Масові арешти соціалістів, які пішли тоді в Росії, вхопили деякого з Українців і дали нагоду „кіевлянинам“ привезти сюди українство взагалі. Зібер і Драгоманов стали головними предметами агітації, як провідники українського соціалізму. Драгоманов пристібнений був до цього, як бачимо, досить безпідставно; він каже, що з його ветуної лекції слово соціалізм було перекручене на соціалізм, і з того виросло обвинувачення, що він читав свої університети в соціалістичному напрямі, а до цього прокинено друге, що менш заслужене, — що в своїх статтях і працях, особливо заграницьких, Драгоманов проповідує культурний і політичний сепаратизм Українців від Великоросів (навпаки, як бачили ми почали із наведеного, Драгоманов виступав як раз завзятим уніоністом, стягаючи тим півніть зважи до деяких київських Українців, більш рішучих і послідовніших в обґрунтованню самостійності українства). Весь цей „матеріал“ вкінці був в новий мірі використаний Юзефовичем для інсінуацій в урядових кругах, і се привело до призначения, в осені 1875 р., звісної комісії для розслідування українського руху і винувачення способів боротьби з ним — яка кінець кінцем привела до указу 1876 р.

Але поки вся ця робота привнесла свої овочі й воїн зробили свій неіхольоїчний вилів в українських та українофільських кругах, соціалістичні пастрої тут дійсно наростили, себто захоплювали невищу частину їх. Свою роль в цій процесі Драгоманов охарактеризував сам вище наведеними словами. Ми побачимо й далі ще, що в своїх відносинах до соціалізму він па переставав бути витриманим постененовцем, трактуючи його скоріше як обовязковий для Українця світогляд, а не програму акцій. Дуже інтересно було знати що пібудь про позицію Зібера — але поки що я не маю для цього пічного. Зістають ся деякі патяки що до молодших, в центрі котрих фігурує Подолицький.

*) Так характеризує погляди „політиків“ один з створів київської громади П. Г. Житецький в своїм репроективім огляді її життя (в промові на Шевченківських роковинах). „Не легко розібратись, хто кого і до чого приєднав“, — заявляє він, „тільки ж появі сі у нашому життю почали виникати з другої половини 1873 р., коли повернувся Драгоманов із закордону і почав здіймати в товаристві питання соціалізму характеру.“ Відгомони того, мовляв, пішли по газетах, утворили для Українців репутацію „дуалістів“, „що в одній кешені носять писання батька Тараса, а в другій Маркса“, і се привело в кінці до трьох урядових актів: заборони „К. Телеграфа“, закриття київського відділу географічного товариства і указу 18 травня 1876 р. — Залиски Н. т. Шевченка, 116 с. 184.

в експлоатацію трудового народу. З усіх оновідань „старогромади“ знаю те збентеженіс і невдоволеніс, котре викликали різкі виступи Драгоманова в справі „чистки“ української громади від таких елементів.

Факти дійсно вказували на неминучість розділу правах і лівих. Одним з перших діл Драгоманова по повороті на Україну була організація маніфестації протесту против галицького консерватизму, втіленням якого в очах Драгоманова був тодішній „батько Гуси“ о. Степан Качала. Ся декларація*), яка проголосувала обовязковими для українства „у інтинах політичних і соціальних основи свободи і народонравства, а у інтинах культурних — свободи розуму“, була підписана 31 київськими громадянами — найбільшими йменнями. „Правда“ надруковала її того ж року, в редакційною приміткою: при всіх застереженях вона теж заявлялась за лібералізм і постулюєсть — против ультрамонтанства. Але в відповідь на се насиліо зараз же нове соборне посланіе, „Українців лівобережних“, котре доволі різко відмежовувалось від попередньої декларації „правобічної України“ (як назвала київську декларацію редакція „Правди“). В імя національної солідарності вона брала в оборону від нетolerанції київських радикалів не тільки редакцію „Правди“, але й декларацію Качали („Політика Гусіїв“), котра послужила безпосередньою притокою до київського виступу**). Сдиний національний фронт Великої України розривався самим очевидним способом і даремно було пробувати ігнорувати се. Коли одні, невдоволені космополітичною і вееросійською закраскою радикальних течій все більше відступали на позиції уєдиненого українства, радикальні течії все тієвійше сплітались з російським соціал-революційним рухом***). Тому, певважаючи па всі одхрешування від сеї солідарності українських націоналістів, гасло соціалізму все тієвійше спліталось з українством всім, хто хотів йому доіхати. І хоч серед тодішнього українського громадянства були елементи, без сумніву, далеко близші до соціал-революційного руху, ніж Д-в, але сей поворот київська громада ставила потім на рахунок Драгоманова і тих розмов, які він повів по повороті за кордону, доказуючи неминучість для Українців „іти шляхом соціаль-

*) Повторена в „Споминах“ с. 206.

**) Правда 1874 кп. 3.

***) В своїх „Споминах“ Драгоманов визначає такі групи серед сучасної української молодіжі. Гурток, зложений найбільше з студентів історично-філологічного факультету, звався „словарниками“, за свою фінансовану громадою роботу коло українського словаря (кінець кінцем, після піввікої колективної роботи обробленого до друку Грінченком). Другий, більший, з інших факультетів, звавсь чомусь „общиною“ і займав середню позицію між націоналізмом „словарників“ і соціалізмом „радикалів“. „Общинники стояли якось по середині між археологією і лексикографією словарників і соціальнюю економією радикалів і при тому не вглублялись іні в одну ін в другу.“ Проти радикалів вони були досить ворожо настроєні (а словарники ще більше); вони звали звичайно радикалів „каперечниками“, — мовляв діяметрально-противні. Тут було чимало кружкового антиагонізму, досить несвідомого, який здібається ся скрізь між студентськими кружками, — була й резонна доля реакції проти доктринерства й інвеляторства рос. радикалів, „та була й велика доля необразованості, нерозуміння соціальних справ — перозуміння, котре теж змагалось виробити й собі своя доктринерство, свій фаштазм“ (с. 218).

ного прямування і приєднати до українства людей соціалістичного напряму**), — та з того виводила всі пізнійші біди, які на українство виали.

Археологічний збіг 1874 р., що дійсно винав блискучою маніфестацією наукових засобів і аргументів українства, роздразнивши ним його ворогів, похмуув їх до нових „засобів боротьби“. Галицькі московофіли прислужились тут неможалу своїми інформаціями про закордонні, цюрихсько-віденські звязки між українською молодежлю і соціалістичним рухом; по словам Драгоманова, редактор галицького „Слова“, головного московофільського органу, В. Площанський, прийхавши на археологічний конгрес, своїми ініціаціями, надрукованими в „Кіевлянинѣ“ дав до того привід. Масові арешти соціалістів, які пішли тоді в Росії, вхопили деякого з Українців і дали нагоду „кіевлянинам“ привести сюди українство взагалі. Зібер і Драгоманов стали головними предметами агітації, як провідники українського соціалізму. Драгоманов пристібнений був до сього, як бачимо, досить безпідставно; він каже, що з його ветуної лекції слово соціальгія було перекручене на соціалізм, і з того виродло обвинувачення, що він читав свої університетські курси в соціалістичному напрямі, а до сього прикинуто друге, що менш заслужене, — що в своїх статтях і працях, особливо заграницьких, Драгоманов проповідує культурний і політичний сепаратизм Українців від Великоросів (навіаки, як бачили ми почали із наведеного, Драгоманов виступав як раз завзятим уніоністом, стягаючи тим павітъ закінди деяких київських Українців, більш рінучих і послідовних в обґрунтованій самостійності українства). Весь цей „матеріал“ вкінці був в новий мірі використаний Юзефовичем для ініціації в урядових кругах, і се привело до призначения, в осені 1875 р., звісної комісії для розслідування українського руху і винувачення способів боротьби з ним — яка кінець кінцем привела до указу 1876 р.

Але поки вся ся робота принесла свої овочі й вони зробили свій неіхольоїчний вилів в українських та україnofільських кругах, соціалістичні настрої тут дійсно наростили, себто захоплювали певну частину їх. Свою роль в цій процесі Драгоманов охарактеризував сам виніве наведеними словами. Ми побачимо й далі ще, що в своїх відношеннях до соціалізму він на переставав бути витриманим постененовицем, трактуючи його скоріше як обовязковий для Українців світогляд, а не програму акцій. Дуже інтересно було знати що небудь про позицію Зібера — але поки що я не маю для цього чічого. Зістають ся деякі натяки що до молодших, в центрі котрих фігурує Нодолинський.

**) Так характеризує погляди „політиків“ отець з етапів київської громади П. Г. Житецький в своїх репроспективніх огляді її життя (в промові на Шевченківських роковинах). „Не легко розібратись, хто кого і до чого приєднав“, зауважає він, „тільки ж появи сі у нашому житті почали виникати з другої половини 1873 р., коли повернувся Драгоманов із за кордону і почав здіймати в товаристві питання соціалістичного характеру.“ Відгомони того, мовляв, нішли по газетах, утворили для Українців репутацію „дуалістів“, „що в одній кешені носять шевченії батька Тараса, а в другій Маркса“, і се привело в кінці до трьох урядових актів: заборони „К. Телеграфа“, закриття київського відділу географічного товариства і указу 18 травня 1876 р. — Записки Н. т. Шевченка, 116 с. 184.

Як згадує Драгоманов в своїх пізнійших писаннях — тоді часом як сам він з Відня вивіз доволі скептичні враження про Січ („котру застав в 1873 р., ще доволі „інтелігентською“), так що се проходило його пляни засновання закордонного видавництва в Відні й почало його до Київа¹), — Подолинський відвідавсь дуже похвалено і надійно про Січ, як базу українського радикалізму. На археологічний конгрес 1874 р. приїхав з Січі Остап Терлецький, пробув десять днів на Україні, зробив тут найкраще враження, і сам ентузіастично настроївсь до тодішнього велико-українського руху, — власне лівійшого, соціал-революційного. Нок Навзик цитує його „ентузіастичний“ лист з падоплатника того року, написаний з поворотом з України, й оцінює єю подорож як „дійений переворот у галицько-народовському світогляді“²) — народження цвітого соціал-революційного елементу серед Галичинід візивом велико-українського руху. Розвиваючи пляни загранічного соціал-революційного видавництва, Подолинський висував Терлецького як найвідповіднішого редактора, і ся канцелятура після особистої знайомості була прийнята в київських і одеських кругах з позитивною спіннатією. Драгоманов згадує в цитованім листі (1884), що оповідання Подолинського про Січ і побут на Україні Терлецького „дуже підняли в очах киян і одеситів молодих галичан“, і „ідеалізація“ сих Галичан мала рішучий вплив на замір видавати „Громаду“ (до Франка с. 59). Пізніше співробітництво Подолинського і Терлецького в Відні, яке почалось зараз по сім, очевидно, зимою-весною 1875 р., позволяє доновинти сі слова у вказавім напримі: головним агітатором сих плянів закордонного видавництва був С. Подолинський, який висував О. Терлецького, як технічного редактора видань, і в сій справі все зимою чи весною 1875 р. був делегований есперіальній організаційний комітет („славний комітет 12 на Подолі“, як його звє Драгоманов)³).

Заручивши моральною підтримкою „киян і одеситів“, зного боку даючи на се матеріальні засоби і працю, Подолинський зимою 1874—5 р. пустився на сей шлях — закладати перші початки української соціал-революційної літератури.

Подробиць цього інтересного моменту маю дуже мало.⁴) Весною 1875 р., в віденській друкарні Болгарина Янка Ковачева вийшли перша українська соціал-революційна брошура її серії, „Нарова Машинна“, написана самим Подолинським. В белстрістичній формі — казки про сон

¹⁾ Цитоване вище місце автобіографії: „Я дуже хотів остатись у Відні і почати своє видання на російській і українській мовах. Та приїхавши у Відень, застав молодих Галичан хоті і постунившись після 1871 р., та все таки ще мало Европейцями, і рішив іхати у Росію, тим більше що треба ж було взятися за видання Істор. Пісень Укр. Нар. і окрім того взагалі оглянувшись у Росії.“

²⁾ Нерениска М. Драгоманова з М. Вучинським, передм. с. 12.

³⁾ III лист до киян, с. 5.

⁴⁾ На жаль Навзик, який тоді так близько стояв до Подолинського, в цитованім огляді збув єю віденську роботу короткою фразою: „Того самого, 1875 року світлі українські соціалісти з Росії заложили і видали в Відні, — де, також тільки через знакомство з Українцями з Росії, були галичано-соціалісти вже від 1872 р., — перші соціалістичні книжки на українській мові: „Нарова Машинна“, „Про бідність“, і „Правда“, і звернули увагу на львівську українську молодіж“. (Громада 1880 — 1 с. 97).

покалічного нарою молотилкою робітника, котрому під впливом першого потрясения, спричиненого сюж фізичною катастрофою сяяться нові країні порядки в його селі, — подаються ся перші початки про експлуатацію робітництва капіталом, необхідність соціальної революції для урегулювання праці й продукції і принципи їх організації. Поки здійсниться мій або видання сюж соціал-революційної літератури, позволяю собі навести деякі виривки з сюж першої листівки українського соціаль-революціонерства.*). Се оновідання Остапа, молодшого брата покалічного Андруся: він оновідає Андрушеві від сюж, що стадось після його відмінності (пригода ся датується в брошюру серпнем 1874 р. — що лябуть дає час її написання, а порядки оновідають ся такі, які стались на очах його молодшого брата Остапа):

„Будо то давно, як я був ще малим, то були у нас на Україні ті самі погані порядки, що ти і сам дуже добре знаєш. Кажуть люді, піби то ще раніше, за пашини, будо ще гірше, та я вже того не запам'ятаю. Та не добре будо людям жити і за моєї пам'яті. Землі в людей будо дуже мало, бо більш як три четверти усього ґрунту належало до пашин та до казні; а податки платили люди майже самі, бо пашин не платили подушного і інших податків. Уся вага лежала на простих людех. Усі дармоїди, котрих будо стілько, що і не перелічні, усі жили та бенкетували в нашого пога та з нашої крові. Самієнських жидів будо стільки в кожному місті а окея і в кожному селі, що не можна будо плюнути на землю, щоб не попасті жидови на бороду. І все те нічого не робило, все те есало нашу кров і багатіло з нашого горя.

„Понастроювали жиди та пісці кілько слаукерень (сахарних заводів) та інших фабрик на Україні і заманивали до них наших нарубків та дівчат горівкою, музикою та срамним життям і висекавши з них найлучші силы пускали їх назад у села слабих спрацьваних, і на що не пригодних.

„Понаакуняли пашин машини і коло них мусіли робити ми самі і діти пашін як ті сиві воли, щоб мати чим уплатити усі податки і збитись на все те здирство, котрим обкладали нас і цар з своїми чиновниками і земство з своїми виборниками в пашин та кущів. Того трошки ґрунту, що дали нам після „волі“ за двійну та за трійну ціну его вартості, зовсім вже не ставало для нашого житя. Бо людей наподілось богато, а ґрунт остався той самий і дійшло діло до того, що в інших селах не будо вже і по пів десятни ґрунту на чоловіка.

„Чим далі тим ставало гірше. Наші з жидами зговорювались кілько платити людем за роботу. Чиновники і все начальство було на откупі у пашин та жидів і хто в людей тільки пасищем новорухне напроти паша або жида або хоч слово вимовити против тої гіркої неправди, від котрої стогнав увесь простий народ, то зараз на того чоловіка кажуть, що він бунтовщик, гайдамака і беруть его у стан і везуть до губернії і мусить він цілий рік спідти у тюрмі за одне слово, а як коли то у кайданах іти до Сібіру, у катерку роботу.

*.) Користуюсь примірником віденської університетської бібліотеки, до якої змінив сюж брошюру перозрізаною, з поміткою: „дарунок поліції“, Giesch(enk) d. Poliz(s) 1877, — очевидно по тодішній конфіскаті брошюри.

„І так то було довго, — дуже довго. Стогнав парід, пішком де хто говорив, що це не по правді дістєся, та усік боявся вимовити слово голосно, бо кожному страшно було за сго хоч і гірке життя. Ще до того наші люди дуже довго надіялись на царя. Вони усе вірили, ще як підростуть діти, як побачить цар, що вони не мають грунту, то він ім одріжє землі від нашів, хоч стілько, як він дав батькам. Так жили люди тою дурною надією і мончки терпіли своє горе.

„Та усьому бувас копець. Довго терпіла Україна, дуже довго, багато більше як треба. Та зрешту і її урвалось терпіння. Настало щось чудне між нашими людьми. Що року те бунтують люди, хоч не в тім селі то в другім. Раз бунтують ся за землю, другий раз бунтують ся через дуже тяжкі податки, знов другий раз за рекрутську новинності. Та що з них бунтів? — Наженуть москалів, заберуть людей, зважуть їх, закують у кайдани, та і поведуть до губерній у Київ, чи в Херсон чи в Полтаву. А там цілий рік, коли не два і не три держать людей по казаматах, поки поведуть до суду. А на суді? Одеї брехунець, то б то и рокурор, *) каже, що треба їх штати до Сібіру у каторжну роботу на двадцять років, а другий брехунець, то б то адвокат, що новини устоювати за людей, знов каже як на сміх, що це дуже несправедливо, що буде з іх і десяти років. Аж слухати сумно як ті брехуни знащаються з людей. І розбійники воїни, і гайдамаки і кровонівці, кричить прокурор, а адвокат також пристас до его і каже, що мужики розбійники, гайдамаки, і кровонівці: тілько додає він, воїни через то такі, що дурні, неосвічені. Хіба він не знає дуже добре, що прості люди неосвічені через те, що не мають коли вчитись роблячи до крівавого поту на нашів, на жидів, на чиновників та інші сіртучину сволоч. А суд слухає їх і приєднує людей ісповинних не на десять років і не на двадцять, а на одинадцять і брехуни розходяться радючи і кожен з них кричить та здіймається: „А все ж вийшло не по его, все ж мої слова мали силу хоч на оден рік карі“. А люди в кайданах ідуть до Сібіру і тілько про них і чули.

„Що року то більше бунтують люди на Україні. Що року то більше льеться між української крові, що року то більше наших братів гніє по казаматах, та по казенних заводах.

„Тай не тільки по селах люди бунтують. І по містах і по жидівських та німецьких цукернях (сахарнях) та інших фабриках щось не спокійно. І там люди порозуміли, який неправді воїни себе запродали. Вже і в військо, і поміж москалів, починає вкрадатись та думка, що москаль рідний брат простому чоловікові, селянину, робітникові, що москаль новини іти поруч з простими людьми, а не проти своїх батьків та братів.

„От таке то діялось на нашій Україні, як колись ми почули, що вже швидко настає слушний час, настане те время, де прості люди дадуть росчот нашам та жидам та чиновникам. Люди скажуть до їх: Ви мали силу і ви робили не по правді. Ви жили у богацтві, а прості

*) Всі розстрілені слова надруковані розстріленним друком в орігіналі. Задержано її нраволись, тільки проставлено ї, котрого в тій друкарні, очевидно, не було

люде трохи не помирали з голоду. Ви тільки і знали що боком лежати, а люде робили на вас від раннього утра до пізнього вечера, а як де, то і від пізнього вечера до раннього утра. Ми довге терпіли. Тепер годі. Не треба нам панів, не треба нам жидів, не треба нам чиновників. Ми колись були вільними козаками і знов будемо вільними і вже ні кому не дамося в руки.

„Такі слова ходили від одного чоловіка до другого, від села до села, по всій Україні. І не тільки по Україні а також і по Великоросії і по інших землях.

„Тілько доки люде говорили та нічого не робили, щоб сповнити своє слово, то все ішло по старому, та ще стало гірше, бо пані та начальники злякавшись надіялись жеретокостю задавити вільний народний дух.

„Треба було людям зговоритись, щоб піднятись усім заразом. Треба було комусь показати початок як добувати волі. Цей початок вийшов з туда, зкуда і перше в старовину виходив вільний рух українського народу: з Надніпрів'я. Надніпровці не забули ще жити славних Запорожців, не забули воїнів і не меншіє славних та нещасних гайдамаків, згадали воїни за старого батька Максима Залізняка.

„І знов прозвілися на Україні гайдамаки. Тілько вже це були не ті гайдамаки, що перше. Ніхто не міг казати на цих нових гайдамаків, що воїни злодії та розбійники. Тепер у гайдамаки люде ішли цілими селами. Воїни не ховались, а виходили на вигон на громадський схід і казали:

„Годі нам терпіти цю пінравду. Не треба нам панів та жидів та чиновників. Земля уся — наша, громадська, бо наша громада на неї працює і обливає її своїм ногом. Не треба нам начальства, бо воно раз у раз держить руку панам та жидам, та забирає нас та гонить до Сібіру.

„Так само як селяні почали робити і робітники по заводах. Воїни зібралися коло фабрик і сказали: „Фабрики наші, бо ми на їх ложили свою кров і свою здоров'я. Відберем же їх в жидів та в шімців та будемо управлятись самі через наших виборних людей“.

„Так сказали наші люде, так сказали українські селяні, як дійшли воїни свого розуму. Та сказати ще не єсть робити. Начальство мало військо і богато потекло нашої крові — аж вода в річках почервоніла — поки сталося по нашему. Ну та за це байдуже. Громада — великий чоловік і новеїда має за собою силу. А на цей раз громада була велика —увесь український народ індивідус як один чоловік.

„Зразу москалі побивали богато наших людей; ми мусили ховатись по лісах та по очеретах а хати наші і хліб свій палили самі, щоб москалі не мали ніякої поківи. Тілько швидко москалі урозуміли, що нічого не подіють в усім народом. Бо битись з народом, з усіма простими людьми теж саме як кажуть у казці, битись з тим чародійним змієм, у котрого замість одної відрубаної голови зараз виростають дві другі.

„Ta зрешту москалі порозуміли, що воїни самі з народу, що воїни самі прості люде, а не царі і князі, і що пе добре їм іти відпроти своїх рідних батьків та братів. І почалось тут певидане діло. Москалі ці-

ліми громадами почали тікати з війска. Тікаючи воїни ховались в інших людей і вже устоювали за нас. Нід кінець діла москалі де в котрих містах зовсім не схотіли бити людей, та перевязали своїх офіцерів та інших начальників а сами пороходились по своїх селах. Тоді вже стала інша річ. Нарід почув свою силу. По селах вже мало було війска, пани, жиди та чиновники усі поутікали в міста. Тоді люди починали з лісів та очеретів, вібралися у великі громади, построилися як москалі у полки і назвали ті полки козацькими, як було у старовину. Так то знову з'явились на Україні вільні козаки. Був тут поєднання Черкаський і Чигиринський і Миргородський і інші. Поки міста ще були в руках у ворогів, то люди не роходились і не спочивали. Одно по одному усі міста перейшли до нас. Декотрі ми мусіли брати силово, косами та піками проти іншої та рушиць і богато там подягло нашого брата иоки сирались. За те більша частина міст здається нам по добрей волі, бо міщане і робітники усюди стояли за нас. Хто нам противився, з тим ми бились, хто давався сам у наші руки, того ми миловали, хоч би він і був найдютінший наш ворог. Тільки панів та жидів та чиновників ми не змогли терпіти поміж собою, бо від них іде все лихо. Богато їх ми постріляли у війні. Тільки не за тим ми були вітовані, щоб розбійничати, а за тим щоб добувати пашу волю та нашу правду. То ж і зробили ми так: дали їм часу один тиждень, щоб вони усі виїхали з України, щоб не осталось у нас ані пана ані жида ані чиновника. У той час залізниці були вже в наших руках, бо механіки і інші робітники на залізницях швидко до нас пристали. Та щож: ти думаси, Андрію, сказав Остаф і засміявся, мусіли ми цілий тиждень що години пускати поїзди, иоки вивезли усіх жидів та панів, такого паніодилося цеї дріяні на нашій Україні. Найбільш ми їх вивезли до Німеччини, бо в Росії кацани забуятували швидко після паніого і прохали, щоб ми не везли до їх своїх панів, бо в їх єсть і своїх доволі. Чув я, що у Німеччині панам панам та жидам було дуже недобре, що мусіли воїни потом заробляти хліб свій і добре спізали на своїй шкірі як під піни жилося українському народові.

„Як ми управились з своїми ворогами, то вже не мали кого боятись, бо кацани швидко покончили і з своїми, а в Німеччині панам та іншому начальству було не до діас, бо і в них прості люди почали бунтуватись.

„Тоді нам треба було розсудити як нам устроїти своє життя без панів і без начальства. Люди зібралися усі по волостях та почали розмовляти.

„Перше діло зачалось за землю. Декотрі розумні люди зразу сказали: „Громада своєю кровлю добула землю від панів, до громади ця земля і належить“. Інші казали, щоб розділити усю землю між хояїнами. На то перші відказали, що розділяти не добре, бо як розділять землю, то швидко знов будуть богаті люди і бідні і не оглянені, як знов заведуться з тих богатих хояїнів пани. Знов казали розумні люди, що як розділять землю, то треба залишити якісь податки на людях, щоб було чим підтримувати иоки, бодьщиці

та інші громадські сирави. Коли ж усі панська та казенна земля буде належати до громади, то людям не треба буде платити апі коштів ніяких податків, бо усе буде робитись з доходів з громадського грунту. Що казали воїни, що як поділить землю, то не можна буде зробити гарного великого громадського господарства, по можна буде користуватись машинами і не буде куди дівати усе панське хуїйство. Коли ж оставлять землю за громадою, то буде багато лішне, бо половину праці будуть робити за людей панові мелотилки та сінокоски та інші машини, котрих кождий хуїй сам для свого малого хуїйства заводити немає с чого.

„Здавшиесь на ці розумні слова, громади майже не по всіх волостях, по усій Україні порішили: панської та казенної землі не розділяти, а оставить нероздільно громадською. Так і зробили люди і через то дожили до щастя, сказав Остап, бо тепер ми живем дуже добре“.

„Як же ви тепер живете, що не маєте ніякого начальства, спитався Андрій, хіба не мас ані станового ані ісправника ані губернатора; хіба вже не беруть людей у москалі“?

„Нічого того не мас, відказав Остап, ми тепер самі вибираєм виборних повітових і волоських і воїни справляють деякі повседенні діла, а як бувас що важійше, то збирається усія громада. Москалів нам не треба, бо в нас кожний чоловік вільний козак і обучається з малечку стріляти і на коні їздити і всім тим військовим муштрам. Станових нам не треба, бо в нас тепер немає ні злодіїв ні копокрадів, бо кожний має усього доволі у своїй громаді і йому багато сюкійшиє робити дома, ніж таскати ся по лісах та красти. Коли слухить ся яка бійка між шарубками або як то з рідка ще бувас між нами, тоді розсуджує людій громада“.

„Де ж ви берете тих волоських та повітових виборних як ти кажеш, щоб воїни були розумні та чесні а не такі дурні та злодіюваті, як звичайно бувають наші волоські“, спитав знов Андрій.

„Та вибираєм з поміж себе, казав Остап. З того часу, як ми зпівчили та прогнали панів та начальство, ми поставили собі, щоб у кожному селі була гарна школа і щоб всі діти, хлоїці і дівчата, мусіли ходити до школи. Но усіх повітових городах ми поробили гімназії, а по губернських універзитети. Хто хоче з наших дітей, то може дурно вчитись і в гімназії і в універзитеті. Тілько він не повинен забувати, що він такий же простий козак (бо тепер ми знов зовемось усі козаками) як і усі другі; він не може стати паном, бо панів у нас немає і вернувшись до дому він мусить робити усю чорну роботу на громадськім полі так як і усікий другий. Ось дивись Андрію, цей молодий парубок, що сидить рядом з тобою, він був і в гімназії і в універзитеті, а як ти бачив, він кідає спони на машину не гірше як і інші. Нісля вечері він мабуть піде до дому та почне таке викладати по своїх книжках та ріжких інструментах, чого нам с тобою й до віку не урозуміти.

„Та і треба правду сказати, що тепер чорна робота далеко не така тяжка, як була колись. Більшу частину праці робить за нас машина

і у саму горячу пору чоловікови не приходять ся робити більш ніж вісім годин у день, а зимою то не більше як чотири, а як часом то він бувас зовсім волен".

"Як же ви розділяєте урожай в громадської землі, спітав Андрій, і що сталося з тими шматочками ґрунту, що вже мали наші батьки?

"Як хто схотів задержати свою, то і задержав її, відказав Остап, тільки найбільші хозяїні віддали свій ґрунт до громади кожучи, що там він дас більше користі. А розділяємо ми урожай громадський як ось бачиш: Хоч ми живемо богато лініше як інші, то все ж ми не забуваємо, що ми прості люди і що дурна наше роскіш нам не потрібна. Землі ми маємо тепер до возі та і земля на Україні гарна і при добрім хозяйстві, як у нас тепер, дас дуже богаті урожаї. Дивись Андрію, у нас на громадськім току мабуть у десять разів більше стигріт хліба ніж бувало колись у пана. З цим хлібом ми робимо так: одну частину розбирають хозяїни на стільки, скільки кожному треба. Котрий має більшу сім'ю, бере більш, котрий має меншу, бере менше, та усякий бере стільки, щоб йому стало хліба до другого року. Другу частину урожая ми ссыпаем у громадський амбар (шахтар) на посів, та на случай неурожая. Увесь же остаток хліб ми віддаємо за границю або веземо до міста і вимірюємо у містечках громад на все те, що нам потрібно, чи на одежду чи на чоботи, чи на що інше. Або знов міняємо на ліс, та на камінь і на затіво для будування, коли громада не має свого ліса, як то жаль сказати, найбільш бувас на Україні і досі, хоч ми багато лісів насадили на тих містах, де пани та жиди повирубували старі ліси для цукерень.

"От добре нагадав міні за цукерні, сказав Андрій, як же ви зробили з ними, кому тепер вони належать, коли нема ні панів ні жidів".

"З цукернями та з іншими заводами зробили так само як і з ґрунтами. Вони тепер громадські, то єсть належать до громад (артелей) тих робітників, що на них працюють. Робітники вибирають таки з своїх, котрий розумієшіший або більше вчів ся, за директора і слухають его докі сами хотять. Як він їм не сподобасть ся, то вибирають іншого. Увесь сахар (цукор) або другий товар, що виробляють на фабриці, належить до громади робітників і вона робить з тим товаром так як ми з хлібом — вимірює на усе що потрібно людям і розділяє між ними".

"Як же то робить ся, що ніхто з тих виборних та з тих директорів нічого не краде? спітав ся знов Андрій, це міні в дивовижку".

"А на що йому красти, засміяв ся Остап: хіба він з'єсть сто мішків пшениці або сто голов сахару (цукру). Ніхто йому нічого не дасть за них, бо усі люди мають свою по своїх громадах, а як би він слuchаем і продав їх куди за границю, то щож пішне робити с тими грішими? Землі він не купить, бо земля громадська і не продається, фабрики не збудує, бо неайде ні одного чоловіка, щоб ішов робити до чужого за гроши, бо кожний тепер робить тільки на себе у своїй громаді. Оттак то люди стали чесні, бо вже не мають ніякої користі бути злодіями, додав Остап і знов засміяв ся".

Брошюра вийшла анонімно, автором її Подолійський названий в інформаціях поданих українськими соціалістами (мабуть таки Подолій-

ським самим) для історії соціалізму Мальона, де сюю брошурую відкривається бібліографії соціалістичної української літератури.*) Винущено її весною або в початку літа 1875 року. Драгоманов в історії своєї за-кордонної роботи (в III листі до Киян, с. 20) згадує, як він прибувши на вакаціях до Львова (в лінні або поч. серпні) стрів ся там з С. Подолинським і О. Терлецьким, що приїхали туди з Відня і привезли „Нарову машину“, котрої перед виїздом Драгоманова з Київа „громада ще не бачила“. Подолинський і Терлецький з тою брошурою поїхали до Київа, договорювати со в справі видавання загранічного журналу („про приготуванні журналу“, як висловлюється Драгоманов), згаданим київським організаційним комітетом, „в поводу котрого комітет перенесувався з Терлецьким“. У Львові ж, при повороті Драгоманова до Київа, „Нарова Машинна“ стала предметом інтересної діскусії, до котрої я повернувся слідом, а тепер докінчу історичний перегляд віденського видавництва Подолинського—Терлецького.

Після „Нарової машини“ вийшла друга брошюра Подолинського „Про бідності. Розмова перша“ — пізніше „очищена“ Драгомановим і винущена в кількох виданнях. Змістом свою вона властиво понережала „Нарову машину“ з котрою тісно звязана ідея. Робітники на сажні оповідають про бідність селянства і визиск його капіталістами — Жидами і Німцями; освічений робітник-селянин, бувший учитель, в иристунній формі викладає поняття додаткової вартості і перенесений приходом Ляха-приказчика, обіцяє другим разом розповісти, як завести інші порядки, відібраний землю від наїв для громад сільських, а усі заводи для громад робітників. За сим Подолинський ладив третю брошюру „Про хліборобство“, але поки вона носіння, третьою вийшла, того ж 1875 р., перерібка російської „Хитрої Механіки“ — популяризації Лясалевого вкладу системи посередніх податків і взагалі фіiscalного визиску; вона була винущена під назвою „Правда“.

За нею мала піти така ж перерібка з російської революційної брошюри „Казка про чотирьох братів“ (Франко знайшов її переклад між наперами Терлецького).**) Але испортування, які вийшли з впередівцями з приводу перерібки „Хитрої Механіки“, мабуть відбили охоту до дальших публікацій такого роду. „Хитра Механіка“ була приладжена до українських обставин, статистичні дати замінені українськими, і постилізовано її відповідно — між іншими пущено кілька слів на адресу „Жидів“-експлоататорів. Се викликало невдоволеність серед „впередівців“ за такий

*) Тут читаємо (с. 1226): La machine à varseur, conte. Vienne 1875 (ерунісé)... це книга de Podolinski en français. Се, можливо, треба розуміти так, що Подолинський написав її по французьки, а потім її перекладено на українське. Франко в статті про Терлецького згадує, що в наперах Терлецького він знайшов початок українського тексту, писаного його рукою, і з того здогадується, що Остап перекладав сюю брошюру. Але мова її не „галицька“, отже коли Остап перекладав її, то мусіла бути сильно справлена. В авторстві ж Подолинського не можна сумніватись: пор. нижче (с. 45) слова Драгоманова про своє враження, коли Подолинський вперше читав перед ним сюю брошюру у Львові в 1875 р.: „Відло було, що він був її автор;“ при цьому нагоді він просто каже про Подолинського як її автора.

**) Про „зашапашеніс“ вже приготовленого тексту сюю брошюру згадував потім з докором Драгоманов (Навінк II с. 303), з чого виводжу, що не його вето перебило сюю публікацію.

антисемітізм, і пропозицію видати пільний переклад, більш тогої і свободній від такої „жидофобії“ *).

Про це пішли доволі довгі переговори, котрі до пічого не привели, тільки наробили у обох сторін квасу. А тим часом четвертою брошуорою пішов орієнальний твір — цікавий тим, що виходив уже не від „молодих“ Українців, як Нодолинський, а від „українофіла 1860-х рр.“, як його характеризував сам Драгоманов, — заразом видного представника нового соціал-революційного руху, одеського провідника Фелікса Волховського: „Правдиве слово хлібороба до своїх земляків“.

По словам Драгоманова (Істор. Польща), брошура була написана на початку 1874 р. і дана автором для надрукування одному полуднівому „руссокому“ гуртку, але зістається іннадрукованою. Драгоманов наводив се як один фактів неуміння великоруських соц.-революціонерів стати на інтернаціональний, всеросійський ґрунт, — що аж українські соціялисти видали сей твір одного з найвизначніших геройів російської революції. **) Заразом однакож дуже підчеркував, що хоч брошура вийшла в Відні в 1876 р. під час його побуту там — в березні або в перших днях квітня 1876 р., але він до неї був зовсім не причетний: брошуру приставо Терлецькому до Відні „з Одеси через Київ“, „помимо мене“. Драгоманов побачив її тільки в останній коректурі і звернув увагу Терлецького на небезпечні, по його гаці, місця, які можуть накликати на брошуру конфіскату; але Терлецький відповів, що він не має права вічого викидати з тексту, і думас, що брошура пройде й так. Заслуго чи провини видання сеї брошури таким чином зістається ся винні за Нодолинським — Терлецьким. Драгоманов оцінював її дуже неприхильно.

Але „хлономансько-біблейська старомодність“ чи „біблійно-шевченківський“ характер брошури, котрі так зневажливо підчеркував Драгоманов, власне падають її велику вагу в історичній перспективі, безпосередно звязуючи цювій соціал-революційний курс Нодолинського і товарищів з Шевченком, з українським народництвом часів емансіпації (часів „Основи“, уживаючи літературної дати), усім — особою автора, малерою, добором матеріалу, його освітленням.

Мова брошури держана стилем старих Квітчиних „Листів до земляків“ — тільки що в напрямі зовсім протилежнім.

Автор виступає проти „земляків“, які з приводу всяких соціальних і економічних абсурдів, котрі він коротенько ілюструє на початку, „казатимуть як мій кум Охрим Джигир: „Куди нам із своїм дурним

*) Драгоманов в „Істор. Польщі“ згадує, що він їде 1874 р. бачив в Петербурзі рукопись українського перекладу сеї брошури, — „після справдження що до мови одним „українофілом“, він ставивсь скептично до задуманого тоді „ходження в парід“, але вважав для себе обовязком помогти ділу, в кождя разі широ розпочатому“. Сей переклад був переслані до Льондону для видання, але так він його і не дочекав ся „ні від старої, ні від нової редакції „Впереду“, котрого друкарня, підтримувана між пільшим й іронічним з України, видала стільки російських книжок“, додає Д-в з докором. Не знати, чи це сей переклад пропонувала тепер редакція „Впереду“ віденціям?

**) Він був суджений, але оправданий в процесі Нечасва (1871), в процесі 193-х (1877) засуджений на заслання в Сибир, утік відті 1890 р. і став головним створицем льондонської групи „Free Russia“.

розумом міркувати? Тяжко на світі жити, що про се й казати, та мабуть таке воно від Господа праведного. Нани та царь многомилостивий розумний за нас дурних, вони вигадають, як нам допомогти!“

На ці метикування оповідає він Гребінчину байку про настановлене воївка старостою у овець, та робить з сеї нагоди спершу атаку на Гетьманщину, від котрої веде свій інший лад України („Іде за козаччини, як були у нас євбі гетьмани, то воши з другою старшиною сиділи па них у простих козаків, бо ті гетьмани та полковники тільки що говорили по нашому, а були такі самі пани, як і другі всяки. Та що про се казати? адже як воши, а піхто інший, Ляхам нае запродували, а як висосали кров і піт, то зовсім подарували пане Ляхам і моськовському цареви“). Згадує про кріпацтво заведене Катериною і роздароване за порозьких земель (тут по дорозі — ідея земельного фонду). Далі короткі, але втічні притоки до темних сторін емансіації селян: зіставлене за панами львиної долі селянських грунтів, високий викун, і всяки неправди і прикрости селянству, включно до акцизу на горілку. Коротко, але досить яскраво, часто шевченківськими словами малюється сучасне „некло“ України, і кількома рисами начеркують ся „порядки інші“, котрі треба завести, посідавши царські й панські:

„Треба нам царя і усіх панів, котрі не захотять бути з нами рівними: робити як і ми, — треба їх послати до чортів у болото, нехай там своїх родичів рогатих возятъ. За тим кожне село і кожне місто буде всі діла рішати громадою, на раді, і ніякого начальства над собою не знатиме. Як що треба буде зробити яке громадське діло, то виберемо на той час певного чоловіка, — але ж він буде не начальник, а вірик пан: не він нам приказуватиме, а ми йому. Якже буде таке діло, що одному селу або місту не під силу — що воно до усього краю стосується ся, як наприклад залізна дорога, — то знов таки кожне село вибере певного чоловіка: сі люди збудуть ся в одній місці, та й вигадають, як діло лучче зробити, а потім кожне село поміркує над тими вигадками, і як згодяться ся — то добре, а як ві — знов придумають, щоб усі згодилися ся.

„Щоб одно село не було богатієше за другі, треба щоб кожне село добре попічило та поміряло свою землю, людей і худобу. Ото ж певні люди, ті громадські вірики зведуть до куни ту лічбу і так розпоряджують, щоб усім добре було жити, і щоб шкому не було кривди.

„Іде треба буде нам ва просвіту потурбуватись. Тепер пани на пашу нещасну трудову копійку заводять собі всяки школи, вчать своїх дітей всяких хитроців, а пас заставляють в темноті, щоб ми шічого не розуміли і до правди не додумались. Нам не потрібно панських шкіл, де навчають і того що треба, і того що не треба. Нац треба, щоб у школах на добро наставляли, щоб бути чесними та вміти робити коло землі і всяки машини.

„Далі, треба матір нашу землю шанувати, істинно як матір: не продавати і не купувати, а щоб була вона громадська, всіх однаково годувала. Тоді тільки не буде богатих, а будуть одні заможні. Тепер тим то і богаті с і бідні, ще у одного більше землі, у другого менше, а у іншого і зовсім шічого нема: тим то багатир шічого не робить,

а примушує матір свою землю одного себе годувати, та все що вола
оддала б рівно другим своїм дітям, він забирає та й продає і купує
собі всякі витребеньки, купує і чужу волю, бо робить з братів своїх
наймитів.

„Так саме і людинах та містах. І тут мати земля новинна бути
для всіх, людська. І всі будинки що на тій землі — вони новинні бути
для всієї міської громади, щоб кожен жив у своїй хаті, а не будоб, як
тепер, що один хазяїн, а другий комірник, в сусідах живе.“ *)

Драгоманов в пізнійших писаннях різко відмежовувався від цієї
соціал-революційної літератури, котру для короткості можна назвати
віденською, — в відрізниці від женевської, що виходила потім під
їого рукою, — і дуже сувереною її оцінював. От що писав він в 1887 р.
про те до польської часопису *Przegląd Społeczny*, з приводу статі,
яка називала його учасником цих видань **):

„Я не мав ніякої участі в цій справі, як по причинам особистим:
тільки остатня брошура (*Правдиве Слово*, 1876) вийшла при моїй при-
сутності в Відні, — так і по ідеїнійським. Названі брошури написані
були в духу (як думаю) не тільки новіцького європейського соціалізму,
скільки т.зв. „українофільської хлономанії“ 60-х років і великоруського
„народничества“ 70-х років, т.с. напрямків, по моїм думкам, досить
односторонніх і повних патріотичних ілюзій про красний „простий“
народ. Я вважав користюю для Австро-Угорської Русі позичку українсько-
російського хлономансько-народницького руху тільки з боку його горячої
любові до „простого“ народу, а не з боку його ідей, — замість котрих
я вважав більш одновідним для нашої України, а надто для конститу-
ційної Австро-Угорської Русі, ідеї всестороннього європейського радикально-
поступового руху: культурного, політичного, соціального й економічного.
Коли я вважав потрібним налагти на рух соціально-економічний, то не
інакше як в зважку з рухом культурним і на інші політичні віль-
ностів і одновідних їм інституцій. Такий свій погляд на справу соція-
лізму в нашій країні я виложив в „Передньому слові до Громади“
ї у IV томі „Громади“ в статі „Шевченко, українофіли й соціалізм“,
ї одповідно їм вдавав уже в Женеві й популярні брошури „Про багат-
ство та бідність“ 2-е видання, Про хліборобство (в редакції котрих
я прийняв зважу долю) і свою „Як наша земля стала не наша“,
„Марія“ Шевченка з моими додатками.

Це рішучійше своє неін'єктивне становище визначив Драгоманов
в отсім уступі своєї автобіографичної записки 1883 р., для європейської
публіки: „Будучи соціалістам по своїм ідеалам, я переконаний, що
здійспнення того ідеалу можливе тільки в звісній постепенності, і при
високім розвитку мас, а через те і досяжиме більше духовною пропа-
гандою, піж крівавими повстаннями***). Так як Україна, моя батьківщина,

*) Брошура передрукована при II т. Листів до Франка.

**) Передруковано в II т. листів до Франка с. 88—9, і в листах до Навлика.

***) Сю гадку розшипає Драгоманов і в III листі до киян (с. 19): Я завжে
був соціалістом (ща з гіназії, де мені дали прочитати Роб. Оуена і Сен-Симона),
— ало ніколи не думав перекладати до нас просто, стереотічно, ні одну з чужих

роаділена на дві частини: австрійську і російську, і так як у першій бутиє певна політична воля, котрої в Росії нема, то, по моєму, діяльність соціалістів у кождій частині повинна бути різною. В Австро-Угорії можна обратись за організацію властивої соціалістичній партії, з робітників і селян Руспіїв, в союзі з Поляками і Жидами. В Росії ж треба перш усного добиватись політичної волі, соціалістичні ж ідеї можуть бути поки що ширені в Росії тільки науково-літературним способом" (с. 374).

В своїх споминах, і дещо раніше — в своїх листі до Киян, Драгоманов оновідає, що він відмежувався від віденської літератури, зараз же не початках її, по виході „Нарової Машини“, на своїх виступах в Галичині 1875 р. Але тоді він робив се далеко не так рівночай. Оновідання про се, опубліковане в обох редакціях — довірочий і літературний, належить до дуже інтересних документів того часу, і я позволю собі нагадати деякі його подробиці.

Драгоманов вибрав ся тоді в спеціальну подоріж по австро-угорській Україні, поставивши завданням доповнити основнийши ми обзори-пам'ї своїх літніх вражень 1873 р., і особливо познайомитись з провінціями — серед котрих, як рекомендував їх Навроцький, галицький кореспондент київського гурта *), було більше серіозних і поступових людей, ніж між львівськими народовцями. Драгоманов списав ся з Подолинським і Терлецьким, що були тоді в Відні, щоб зійтись і їхати разом, „оглядати Гуцульщину по обидва боки Карпат“; з Київом з Др. виїхав ще один з молодших Українців, котрого він не називає по імені. Подолинський і Терлецький дійсно надіхали, і як новику показали тільки що видруковану „Нарову Машину“. Подолинський почав її читати — „видно було, що він був її автор“, завважає Драгоманов, — і по скінченію синтав присутніх про гадку. Присутній Галичанин Вол. Ганкевич обмежився кількома стилістичними замітками і заявив, що нічого не має против змісту. Драгоманов же на питання Подолинського відповів, що не буде говорити нічого про ідею казки, але йому не подобається спосіб викладання складних соціальних ідей в казках, уточнив і т. і. — „тут не показується ся того, що перше приходить в голову, а надто простому чоловікові: як дійти до невпогані ідеала, намальованого в казці, в сні, в балеті.“ На жаль, не знаємо думки про се Подолинського. Розмова перенеслась на „Бесіду“, з львівськими народовцями, де знову встало питання про ті вимоги, які кишине ставлять львівянам. „Ви хочете, щоб ми приставали до соціалістів“, поставив руба питання Ганкевич. „Я знаю, що ви не соціалісти, але коли ви зватесь народовцями, то б то демократами, то будьте хоть індівідуалістами, та все таки правдивими, чистими демократами, а до того й поступовцями, а не йдіть на службу клерикально-магнатській партії“, відповів Драгоманов. Се доволі рішучо розвинулось з його власним афорізмом, що кождий

соціалістичних програм, а всього менше російський соціал-революційний пігілізм, котрого антикультурність меші завше була противна, як і українофільське гайдамацтво, котре власне одного коріння з російським пігілізмом, тільки що має його широти, чесного запалу робити на ділі те, що дума чоловік і говорить язик.“

*) Київські радикали: Драгоманов, Зібер, Вовк, Подолинський вели тоді газету „Кіевский Телеграфъ“, і до цього з Галичини доносував Навроцький.

свідомий Українець повинен буди радикалом, себто соціалістом, — і тому Подолинський потім „гостро“ поставив йому питання: „Нащо ви сказали, що можна бути демократами, хоч по соціалістам? Адже консеквентний демократ мусить бути соціальним демократом!“ „А коли ж і в більш освічених сторонах, ніж Галичина, богато є демократів не соціальних; тепер досить було б і того, колиб кожда поступова партія давала хоч те для поступу, що лежить в її імені, в програмі, — то скоріше наступив би час і для соціалізму.“ Нод, з сим не погожувавсь, а коли Др. став доказувати неможливість від тих пародовиців, яких воно тільки що бачили, вимагати, аби воно стали соціалістами, Нод, засміявсь і сказав: „То з ними просто нічого й часу гаять. Треба починати працю з ними Галичанами.“ „З якими!“ „А ось з січовиками. Ви б тепер не пізнали Січи: там усі тепер соціалісти“. „Так скоро люди не перемінюються“. „А ось же перемінились. Ми вже вмовились з О. Терлецьким про видання соціалістичної газети в Відні. За тим тепер і їдемо в Росію, щоб зібрати гроші та знайти кореспондентів для газети“.

Се руйнувало передміє складений проспект, і тому рішено побіхати тільки разом до Станиславівці, на віче скликане товариством Качковського, а відтут Нод і Тер. пойдуть до Київа, а Др. з товаришом на Буковину і Угорську Україну.

В Станиславові кияне мати змогу перекопатись, паскільки соціалізм очікував січовиків. У січовиця, до котрого воно захвали (Бучинського мабуть), була немов філія „Виереду“ і його видань — іх прислали йому в коректурі; Л. Заклинський, котрий прийшов туди до них, також був завзятим виередчиком. Др. почув себе немов на цюрихськім зібранию. „Оба вже були знайомі з „Паровою Машиною“ і похвалили її перед автором. Коли я (Др.) звів мову на львівську публіцистику, на потребу видавати щось прогресивніше, піж Нравда, чорнявий (Л. Закл.) став говорити про те, що треба видавати щось подібне до „Виереда“ (с. 358).

Дебата продовжилася між Др. і Навроцьким, котрого віп відвідав у Ряшеві: той теж був гадки, що з львівськими пародовицями не можна щічого зробити, і говорив про потребу нового органу, до котрого брався писати: навіть для просто соціалістичного, такого, який просктували О. Т. і Сергій Подолинський і про котрий йому вже писав О. Т. (с. 441).

Ся розмова до решти переконала Д-ва, що з львівськими пародовицями йому нема що робити — тим не менше, цілком не сподівано йому прийшлося відбути з пими ще одну дебату на сю тему *). Сушкевич, що саме вернув з Київа, де виясняв розходження львовия з киянами, в пагоди новороду Др. зібрав потаблів і запропонував його поставив перед необхідністю дати відповідь на се дражливе і для його самого питання — як кияне ставлять ся до нового соціал-революційного курсу. Розуміється, що Др. не мав шіякої охоти поглиблювати сього питання перед такою аудиторією і на перше запитання, поставлене Сушкевичом, — „Чого Українці від нас, Галичан, хотять?“, попробував

*) Вона розповідена ним в Споминах па с. 442 і д. і в III листі до киян па с. 20 і дд.; я використовую обидві редакції.

відвázатись якожчию заявою, що всі моменти розходження вже ви-
яснилі, і Українці ставлять тільки одне бажання: аби галицька народовці
ніколи не виступали іменем цілого українського народу і не покликались
на киян, як своїх однодумців, бо між поглядами їх і поглядами напр.
Сушкевича, котрий казав, що як хлонови дати землі, то він лише під
грушкою і пічого не робитиме, — нема пічого спільного. Тоді Вол.
Ганкевич застив просто, що думас київська громада про „Нарову
Машину“ або її соціалістичну програму. Драгоманов відповів, що думки
громади не знає, бо перед його виїздом вона брошури не бачила, по-
бачив її він разом з Ганкевичом у Львові, тому може висловити тільки
свою думку, і на бажанні присутніх висловив її. „Я сказав — нині Драго-
манов — що першо усього Нарова Машини по своїй формі не може
бути програмою. Це я навіть проти такої форми викладу політичних
теорій, уважаю її за свого роду балет (як я казав і автору) — за-
місць просто-наукового способу викладу, хоч і популярного. Існо, дали,
я вважаю Н. М. не тільки за соціалістичну, скільки за гайдамацьку
брошуру, котра продовжала трохи по новому пропаганду „бунтарства“
Шевченківських творів, а також хлономанства („В поті долі стояла“
і т. д.), — і що через те дивуюсь, чого ті нашове, котрі присягають
Шевченком, так жахаються єя Наровою Машиною. Існо, в кінці, я радий
бачити, що тепер Українці вертають ся в цьому боку в Шевченків-
щину, в передостатні часи занедбану формальним націоналізмом: беруть
ся хоч в такій формі до соціального питання. Но я сподіваюсь, що на
такій формі діло не стане, а люди перейдуть до справжнього соціалізму,
т. е. органічного прикладу європейських соціальних теорій до наших
обставин“*). Тоді Володимир Барвінський перевів діскусію на теоретичний
ґрунт, і почав збивати соціалістичні принципи й боронити індівідуальну
власність аргументами Шефле. Драгоманов так переказує свою відповідь.
„Я відновів, що треба б багато часу для єї справи, котра дуже складна
і не так ясна, як видить ся оратору, бо є справи, в котрих і тепер
навіть соціалісти стоять за комуністичну форму вживання, с зостатками
старого комунізму — напр. сільські громади, котрі економісти великих
школ радять підтримати, і т. д. Нарешті я сказав і свою думку, котра
зазвичай була сретичною для багатьох моих приятелів соціалістів, а власне,
що в теперішньому соціальному руху, навіть робітницькому, справа власне
комунізму займа не дуже багато місця, а що той рух висува на перший
план такі справи, як час робочого дня, норма плати робітникам, убезпечення
робітників і т. д., — котрі мають свою вагу й номіно справи
комунізму. До того є рухи аг'арні, досить радикальні і навіть револю-
ційні, як напр. югославський, — котрі зовсім не мають в собі комунізму.“

Я навів, в скороченні, се оповідання, бо вони досить добре ілюструє
тодішній пастрої — не тільки галицьких народовців, котрі по часті були
щиро збентежені соціалістичним українським виступом, який ставив їх

*.) В Споминах трохи інакше: „Коли вгодно, я тепер прилюдно, що по-
моєму та брошура і не повно і не зручно засіна т. зв. „соціальні питання“, але
я все таки радий, що вона його засіна, бо нераз чув від Галичани фальшиву
думку, що мовляв „у нас соціальної квестії не може бути“. За Наровою Машиною
невно підуть другі писання, діскусія, а з того може вийти тілько користь для
нашої народної справи“.

під ударі з правої сторони, а по часті намірялись використати, як тактичний прогріх своїх київських критиків, для їх діскредитації, — але і сих самих київських критиків, як Драгоманова. Сі теж оминулись тоді в досить клопітливім становищі. З одної сторони не солідаризувалися з цим бунтарством, з другої — не рішались вновині відмежуватись від його і рішучо осудити. Так пізвіка тому українське громадянство оминулося було в ситуації дуже анальгічній тій, в якій воно знайшлося в наших часах. Більшість його вважала завданням моменту забезпечення політичних гарантій і культурно-національних потреб України, а соціальні питання хотіло по можності відеонутти або звести до можливо невеликих розмірів, щоб не утруднювати пильніших завдань моменту. Але обективні дані з не-переможеною силовою втягають українську революцію в чисто соціальну революцію, коли її організатор стає Великоросія. В менші граніозних, менші гострих формах її відчувається і тоді. Но всіх своїх устуках „радикалізмови“, Драгоманов і тепер іще віставав на старій позіції, що „завдання марта“ — се добути політичну свободу, конституційні гарантії, а для України специально — забезпечити її культурно-національні вимоги, в питанню ж соціальнім поки що вести тільки роботу підготовчу. Але в той же час він вітчував, що українське громадянство непереможно втягається в орбіту соціал-революційного руху, котрого провідниками стали російські пародицькі гуртки.

Про секрет виліву їх на активніші і підіріші українські елементи він висловив в згаданих своїх писаниях цікаві гадки, які дають трохи піакніше освітлення тій ляконічній фразі про залежність сучасного українського соціал-революційного руху від „великоруського народництва“, яку в цитуваній статі 1887 р. (с. 44) він кинув в такій формі, що вона могла піддати гадку, щби Українці тут тільки пересаджували на український ґрунт се великоруське народництво. В своїх споминах він намірявся з приводу віденських брошуру ширше вияснити „відносини між українофільством 60-х років і російським народництвом 70-х рр.“, але не дійшов до своєї теми, і обмежився тимчасового заміткою: „Скажу тільки, що між ними не тільки нема прінципіальної незгоди, але що російські бунтарі-народники тільки перекладали на прозу і коісеквентно приклади па практиці те, що українофили, виховані на „Гайдамаках“ і подібних творах Шевченка розказували в віршах та піснях. (Нагадаю, що у вееросійських бунтарів настольпими книгами були Костомарова „Бунт Ст. Розина“ й Мордовця „Гайдамачина“ і „Політическія діянія русского парода“). І тим і другим однаково недоставало европейської політичної школи, запята того, як в наші часи мусить постулати освічene народолюбство. Через те між російські бунтарі-народники так богато кипулося власне української молодіжі павіть такої, в котрій народолюбство було перше збуджено власне українофілами, як напр. в молодіжі чернігівській. Цій молодіжі практичний консерватизм старих українофілів (котрі па той 1914 рік час були зовсім без усякої політичної програми) показався пічим, як тілько гіпокрітством і полохливостю, а заходи коло національності, котрих українофіли не вміли оправдати широкою культурною і політичною доктриною, показувались цій молодіжі формалістикою, іспотрібною для „народу“, цього кумиру україно-

філів „хлоюманів“ 60-х р., як і руських соціалістів „народників“ 70-х рр., і молодіж українська кидалась до російського руху, котрий обіцяв скоре царство „народу“, та ще одягав свої обіцянки у іриціадні фрази космополітичного соціалізму. (Говорю: фрази, — бо фактичного знаменства з соціальним рухом у Європі, а надто з його звязком з політичними обставинами кожної європейської сторони не було її у русских соц. народовиців):^{*)}).

На жаль, Драгоманов не онубдікував тих матеріалів про відносини, які існували на сім ґрунті між українськими і великоруськими діячами 1860-х р., і проби революційного співробітництва у себе і за кордоном.^{**)} Тим не менше з'ястається нам ясним духове, органічне споріднення революційного великоруського народництва з таким же революційним народництвом українським, яке в 1840—1860-х роках виявляло більш свідомості й енергії і дійсно давало провідні ідеї великоруському, але в 1870-х рр. проявляло менше активності, і цирюсти й поспідовності ніж те. В сім от і лежав, кажу, секрет його сил національної над українською молодіжю 1870-х рр., яка, очевидно, так само лякала Драгоманова, як і його правійших київських товаришів, і він, на місце їх невдалого, на його погляд, --- формального, анілітичного націоналізму старався, з одного боку, противставити їому європеїзоване і політизоване українство, з другого — західноєвропейський „правдивий і науковий соціалізм“ на місце великоруських соціал-революційних утопій. В цитованих виривках ми бачили доєнь проречисті ілюстрації симпатій до нового соціал-революційного руху навіть серед молодіжі галицької, найбільш далекої від великоруських віливів. З сучасної кореспонденції можна вийняти чимало звісток про те, що й між галицьким селянством та маломіщанством ся революційна література, відповідно симуляризована, знаходила симпатичний відгомін.^{***)}

^{*)} Синопсис ст. 104—6. В листі до Франка Драгоманов писав тоді ж, в 1888 р.: „Хиба російських соціалістів була в тому, що вони не були європейськими соціалістами (котрі не мисливі без культури і політ. волі), а були бунтарями-народниками. А бунтарство-народництво то й видумали власні українофили (Гайдамаки, бунт Ст. Розина, Мордовцева монографії) — й подали й Росіяни, котрі трохи помазали його інтернаціоналом і Парижською Комуною [натяк на „Вперед“, очевидно]. А тим часом українофили сучасної програми не дали, а гайдамацтва перезякались, і вийшло, що перші (українофили) були гіпокріти, а другі щирі. Звичайно українофили навіть не спорились з російськими революціонерами, а говорили: „Та й ми хочемо сього“, тільки не казали, як. Я праб міг доказати документально, бо в мене сьєсть навіть українські бунтарські проголошення, котрі М. Вовчок і Ко. писали для Бакуніна і Нечасєва“ (II с. 121).

^{**)} В листі до Кониєвського, в тім самі часі, що в цитованім листі до Франка, Драгоманов писав: „З матеріалів . . . єсть у мене дещо про відносини Українців до Герцена і Тургенєва і т. д. (та на лиху найбільше про Марка Вовчка, котра ще жива), про перші проби закордонного революційного річання українського, рев. проголошань“ (листі до Франка II с. 130). Очевидно, се що найбільш замішана в сім Марковичка ще жила, етримала Драгоманова від публікації цих матеріалів. Не знаю, хто тепер ними розпоряджає — я дуже б просив обізватись тих, хто до них тепер має приступ.

^{***)} Напр. Навік пише в осені 1876 р. до Драгоманова: „Мужики охолодли до Качк(овського) музи (до московофільської аїтатці) та кажуть, що пишуть дурниці, або зовсім не напишають „за віру, в'ччину, патріотизм“ і д. и. За то з усієї сили клочять ся до того, що я їм говорив: я посылати буду хоту у кілька місць Галичини і видання Терлецького, їх шіймуть сельські вчителі, як вже оди-

Транспортувалась вона і на Україну — але зараз не маю звісток про її нинішнє. *) Неважаючи на все сердиті замітки Драгоманова про його уточнізм і „баластість“ — про те що вона не вказує конкретних, реальних доріг до начеркеного соціалістичного ідеалу, в даній моменті, очевидно, не можна було ставити справи конкретніше, ніж то робили цитовані вище брошури, і сам Драгоманов, коли заходився поставити свою конкретну програму „европейського соціалізму“, в передмові до Громади і в статті про Шевченка, на котру накликнувся ся, не дуже то багато міг зробити в її конкретизації приладження соціалістичних гасел до українських обставин. Усім сим пояснюється ся, що й експертні замітки Драгоманова не спинили сього „бульварського“ напряму, як не спинили „крики і доноси“ галицьких Площанських і київських Юзефовичів. **) Навпаки, „бульварський“ напрям розвивався, і можна бути іншим, що і проскочивши на 1876 р. закордонна часопись („український Вперед“), якби — доволі пригадково — не перейшла на Драгоманова, мала б такий самий соціал-революційний характер, як російський „Вперед“ і віденські брошури.

II.

В своїх споминах Драгоманов пише, що за піврічностю його в Київі в серпні 1875 р. подоріж Подолинського і Терлецького туди в справі заграницької часописів не привела до достаточного подагодження справи: „Ми прямо сказали О. Терлецькому, що журнал не живимий без Драгоманова, а коли Др-ова нема тенер, то нічого про те й балакати“, сказали Др-ову кияне (с. 454). На жаль, сим як раз і кінчаться його спомини, і він не оновідає дальнішого ходу справи детально. Але з його листу до киян і виїхих згадок в кореспонденції виходить, що принципіально справа була порівняна „Комітетом дванадцяти на Подолі“, як звє його Драгоманов, ще перед його відставкою. Фактичним редактором намічено Терлецького, головними співробітниками раховано

писав до Франка, що хоче щось писати про свої сторони в духу соціалізму. Я пишу до цього і посилю юному виданням київські, а сам він прислав гротеск на ваше „лисієнство“ і видання Терлецького (себ то віденські брошури). Сестра Навліка, тоді ще ледво освічена міщанка, інше братови в тім же часі: „Книжки... від вуйка Василя (Нар. Машини, Правда, Бідност) уже перечитала, то дуже які сподобалися, бо то такі все правда“. Про Франкового приятеля Геніка оновідає Навлік в пізнійшім листі, що він мав у селах великий успіх своїми переповіданнями соціалістичних брошури, „котрі возив сму Терлецький, що мав на цього рішучий вплив“ — II с. 91, 119, III с. 352—3, і т. д.

*) Про нереправку віденських видань і II т. праздного Кобзаря (посадій заборонених в Росії) з львівського складу (який час для цього служила „Просвіта“) — див. в кореспонденції Навліка т. II с. 98, 100 і др. В осені 1876 р. для цього приїздив до Львова брат Чубинського, котрий писав до Драгоманова російсько-українською мішаниною: Ціль моего поселенія в Галичинѣ есть во 1-й чтобы как можно больше отослать в Россію illegальних членіків (віденських) и другій том Шевченка, во вторых чтобы между Галичанами составить кружок или кружки, смотря по усіху, людей здраво смотрящих на вещи и уваживших українофильські идеї.“

**) Драгоманов в листі до киян пише наявіть, що В. Барвінський „що давціми своїми виходками проти „хосковського пігілізму“ в новому руху молодіжи справді приблизив його до російського пігіло-соціалізму більшо ніж цього напр. хотів я“ (с. 19). Але се, очевидно, сказано в полемичному запалі.

„каторжників“ — групу, що витягала на собі „каторжну роботу“ в Київськім Телеграфі, а перед вакаціями зістались без роботи, через те що властителька „К. Телеграфа“ відібрала його від громади *); се були Драгоманов, Зібер, Подолинський і Волков. На матеріальне забезнечення крім громадських фондів належала ще жертва „святої церкви“ (як його прозвали за свою жертву в громаді — Якова Миколаєвича Шульгина (братанича звісного Віталія ІІІ, фундатора „Киевлянина“). Одержавши під той час невеликий спідок, виї значну частину його передав київській громаді на організацію закордонного видавництва і сам порішив виїхати за кордон, здасть ся не без заміру поетутити свою ділу. Робились заходи коло організації на Україні потайних друкарень для революційної літератури. В листах Навлинка надруковано рахунок видатків в справі закупини і переведення на Україну такої друкарні, для Мальованиго, що займав ся своєю справою в Одесі, **) а з оповідань Ф. К. Волкова знаю, що й сей „бунар“ виїхав в сій справі за кордон — перевезти друкарню на Україну, і через се й очинив ся на еміграції.

Пенодівана одетавка з університету Драгоманова, в осені 1875 року, рантом зробила його особу центральною фігурою в сих плямах — доволі надирограмово і для громади, і для його самого.

Я згадав вище, що весь академічний 1874—5 р. Драгоманов був захищений плямами ріжких наукових праць і доволі здалека стояв від усіх сих соціал-революційних плям, — але став жертвеним козлом для всіх ініціацій і атак, з ріжких сторін поведених на українство. Його присутність на згаданім всенароднім вічу в Галичині, скликанім в місці серпні талицькими моєвофлами, дала пропід до ріжких брешень: що він виступав там з декларацією про відділення України від Росії і обединення з Польщею. Сі й усякі інші історії були недані до ух міністра освіти і самого царя, що саме тоді приїхав до Київа. Понечітль ще перед вакаціями запропонував Драгоманову просити відставки з київського університету — що дало б йому можливість зайняти катедру в котрісь іншому місті, навіть на Україні; але Драгоманов тоді відрік ся. Тенер після сих нових ініціацій його просто віддалено, „по З пунку“, з виключенiem від усіх університетів України; разом з тим узято його під пильний поліційний догляд. ***). Тоді київська громада запропонувала Драгоманову громадське утримання в розмірах дотенерішньої доцентської плати (1200 р.), з тим щоб він не бражесь за стороної заробіткі (в роді запропонованих йому посад в судівництві, в транспортній компанії і т. под.), я віддавав свою працю українській справі. Драгоманов з початку не прийняв своєї пропозиції. Але тут виринула гадка — передати Драгоманову веденіе просектованого закордонного видання, з тим щоб він виїхав для цього за кордон. В своїм пізнійшім (III) листі до князя, який мав на меті пригадати київській громаді, що весь плям закордонного видавництва був ділом київських громадян, і він, Драгоманов, тільки виконував їх директиви, він уперас в те, що ся пропозиція була йому зроблена київською організацією, і що сам він, памятуючи

*) Сномини с. 344. **) Листи Навлинка III с. 25, Былое 1907. VII с. 195.

***) Ся історія кілька разів розказана Драгомановим: в листі до Бучинського, з 25. IX (с. 329), в Громаді т. IV (1879), в автобіогр., с. 368 і др.

попередні певдатні проби в веденні „Кіевского Телеграфа“, дуже скептично ставивсь до нового пляну, — тільки „in extremis“ прийняв ю пропозицію (с. 40). Але в своїй автобіографічній записці він писав павнаки, — що з огляду па сподівані репресалій против укр. літератури в Росії, після спеціально визначеної для цього урядової комісії, вінуважав необхідним продовжувати літературну роботу за кордоном, і зараз же став ладитись до виїзду до Австрії — зиставсь лише на кілька місяців, щоб докінчити розпочаті праці (с. 240).

Се не зовсім, очевидно, точно: з листу писаного Драгомановим Бучинському під безисереднім враженням подій (25. IX 1875), бачимо, що тіяких особливих репресалій від нововизначеної комісії тоді не сподівались. Драгоманов висловлює надію, що робота комісії скінчиться фіаском. Віл дійсно ладить ся за кордон, але не так скоро: збирається їти в Київі принаймні до весни, і потім їхати за граніцю, щоб „кінчати учено-літературні праці“ (Буч. З29).

Настрій в Київі був бадьорий, навіть підвищений. Сподівались, що сербське повстання в Герцеговині, що саме тоді розгоралось, розібре новий „святий союз“ трьох імператорів, пересипарить Росію з її союзниками і вона втягнувшись у нову війну, в тім роді як була Кримська, буде змушені піти на уступки домаганням суспільності — дати конституцію. Українці збиралі гроші для повстанців, іхали добровольцями до Сербії й Герцеговини, з мріями, що на сій визволений землі можна буде організувати соціалістичну державу.*). З другого боку вони вважали потрібним як найенергічніше підтримати зного боку російський революційний рух в написку на уряд. Особливо дружній контакт між українськими і російсько-революційними кругами був в Одесі. Ніякі засповання „українського Впереду“ за кордоном був одним з проявом цих терпідій. Я думаю, що Й. Драгоманов в цій моменті був широ захоплений сими пастрами, і як що сам не запропонував свою послугу сному плянови, те мабуть не дуже опирав ся сій пропозиції.

Місцем видання намічалась Женева або Лондон; більшість „комітету 12-го“ стояла за се, і Драгоманов, як каже, ледви виговорив право почати діло в Австрії, і тільки як би там цензури умови показались занадто тяжкими, перенести видання до Женеви, або Лондону. Видавництво, охрещене „Громадою“, мало входити в кількох серіях, на українській і російській мові. Основні, принципіальні статі, з науковим обґрунтуванням, мали входити в формі „твостого журналу“, поруч того летючі листки па особливо некучі біжучі питання, і популярні брошюри для інтелігенції й народу. „Громада будеть издание раздвижное“, як формулював се оден в іншійторів. Основні, принципіальні статі були розібрани між собою місцевими спеціалістами. Сам Драгоманов, не вважаючи себе спеціалістом по українознавству, брав на себе теми з західно-європейського життя, і з сфери релігійної (против клерикалізму). Що до павряму віц, як каже, па силу одстоїв ліберальний, а не бунтарський характер „Громади“: з усієї колгії дванадцяти віц, по його словам, був тоді „мабуть найменшим радикалом“ — а про одесців

*) Про се оповідав свої спомини Яр. Окупевський в ЛІВістнику 1902, XII.

і по казати: ті стояли на внові революційній позіції (між членами укр. організації був Желябов!). Товаришом Драгоманова в редакції мав бути Терлецький, дотеперішній редактор віденських видань. (III лист до книж., с. 5 і др., с. 20, 41 ін.)

Дотепер крім отього оновідання Драгоманова, ми по маємо інших відомостей про сей цікавий момент. З листів Я. Шульгина, які переховались в редакції «Впереду», з перших місяців 1876 р., коли Шульгин жив у Відні, чекаючи приїзду Драгоманова, можна констатувати тісний контакт сеї організаційної групи „українського Впереду“ з старим „Впередом“ російським. Цікаво бачити українські ймена які включились у сей революційний ланцюх і фігурують в сей кореспонденції: Драгоманова, Зібера, Лесевича, Вовка, Подолинського, Терлецького — і самого Як. Шульгина. Розумістъ ся, се ресстр дуже неновий. Можна б додати Маслованого, Мик. Ває. Ковалевського, найвірнійшого з другів і помічників Драгоманова, Ол. Ол. Русова й богато інших*). Драгоманов при кінці року їздив до Петербурга і одним з завдань сеї подорожки могло бути порозуміння з тутешніми редакціями в справі статей і доносів, які мали служити підсобним засобом до невеличкої плати положеної йому київською громадою (1600 руб.). Може і справа наспортова, з котрою боялись труднощів, — але кінець кінцем вона розвивалась легко: пустили Драгоманова за кордон без перешкод. З усіх оновідань М. В. Лисенка пригадую деякі подробиці громадських проводів, на яких держались дуже війовничі, революційні промов на адресу російського режиму, особливо П. Гри. Жигтецьким. В лютім Др. виїхав до Галичини, з порученням я. ии. передати громі герцеговинським повстанцям від українських комітетів київського і одеського: здається ся, для цього заїздив він на Угорщину (по дорозі до Відня.)

З цього побуту Драгоманова в Галичині я на жаль дуже мало знаю матеріалів. Соціалістичний курс, узятий Українцями з минулого року, зробив значні переміни в відносинах: придбав інших адентів, але настравив і відкинув деяких давніших прихильників, між іншими і з іноміж сім'ювиків, на котрих такі нації покладав Подолинський. Найбільше „поразив“ нашу братію М. Бучинський, колишній герольд Драгоманова, описаний таким висередовцем ще в його екскурсії 1875 р. Він раптом змінив курс, одержавши на початку 1876 р. транспорт „Правди“ (Хітрої Механіки) від Терлецького: завернув його назад і винеав „гайдіозне тьфу“ на всі сі видання, ехарактеризувавши їх як „теорії поставлені самою тунюю із соціальними фракції“, і вичисливши ті параграфи австрійського карного кодексу, з котрими входять воно в конфлікт, докориць Терлецькому, що він звязав себе з такого справою і зробив себе її знаряддем. Терлецький відповів йому схильованім листом, де заявляв, що він уважає для себе честю послужити своєю помічю, „на жаль існу що тільки формальною“, популізації Марксових ідей, в дусі котрих написані видані брошюри, оригіналъпі й перероблені з ведикоруського, і не завагається „не тільки голову свою, але й цілого себе

*) Дуже мало знаємо закордонну діяльність Вовка в сих роках; в своїх замітках 1907 р. (Виное VI) він пише, що два роки, 1876—8, був пенсіонером київської громади, таким же як Др-ов, і жив у Женеві як співредактор „Громади“; але здається ся, що сею заміткою хотів він закрити свою діяльність революційну роботу.

із усюю своєю будучістю і карієрою покласти під обух влади, коли того вимагатиме інтерес справи, котру я борою¹).

Але в поміч захистаним рядам січовиків виступали нові аденти з львівського „Академічного Кружка“, студентського товариства, москово-фільського напряму. Се оден з дуже далекосяглих епізодів галицького національного життя, який мав велику вагу також і в історії українського соціалістичного руху. Д-р ще тоді звернув увагу на свою групу та його літературний орган „Друг“, і виробовуючи свою теорію, що докладніше знайомість галицької молодіжі, навіть москово-фільської, з новійшою російською літературою, демократичною і народницькою, необхідна звідє її на український народницький „грунт“²), пістав туди весною 1875 р. „лист“ в сім напрямі³). Притоюю поєднані статті „Друга“: „Нове напрявленіє української літератури“, в значній мірі написані статтями Др-ова в Правді і Вістнику Європи про взаємини української і великоруської літератури. Др-в закликав галицьку молодіж москово-фільську залинути „рутенізму“, котрої вона вживала в своєму органі, писати котроюсь живою мовою — великоруською чи українською, і безиссередно, а не в перекладах на „рутеніскую мову“, знайомити ся з російською літературою. „Перейшовши жк належить ся нашу великоруську літературу вони непремінно дійуть до хлопоманії, а хлопоманія на малоруськім „грунті“ є і сеть українофільство⁴. Сей рецензіт не оправдав себе в дальній історії галицьких відношень, але сам разом з статті Др-ова (продовжений потім в першій половині 1876 р.) зробили сильне враження на галицьку молодіж, і між членами „Кружка“ знайшлася група людей, досить, або ж дуже цінних, які під впливом їх зійшли на демократичний, народницький „грунт“, прилучились до українських течій і більш або менш трівко звязались і з соціалістичним рухом.

Перший і найбільш трівко звязав ся з ним, а особливо з особою Др-ова, Михайло Навлик, тоді студент другого року філософії, з вільно-думної селянської чи міщанської сім'ї з косівського передмістя Монастирища, духовий вихованець попа-народолюбця Ів. Білоуса, стихийний селянський соціаліст. Він тоді заробливши при редакції „Друга“, познайомився з Др-вим, коли той зайшов до читальні „Акад. Кружка“ з Л. Заклинським в переїзді через Львів (1876)⁵), розпочав з Др-вим кореспонденцією іменем редакції з приводу його пропозицій (перший лист його маємо з квітня 1876 р.), потім перейшов на особисті зносини, став шукати в нім моральної і матеріальної підтримки, зробив ся вірним і безмежно відданим учеником і пропагандистом його ідеїв, іляїв —

¹) Лист 6. I. 1876, виданий Франком в альманаху Січи.

²) Слово „народницький“ я вживаю не в тім специфічнім значенні, яке воно набрало під перами деяких великоросійських ідеольгоїв, в роді Кабліца-Юзова („Інтелігенція и народъ“) і тим збрідило ся богатиром (Др-ову в тім числі, котрою після цього смерділо і слово „народ“). відгомінчим розуміннім цього „народу“), — а в тім як воно вживалось з початку, однаково з галицьким „народовством“ — що теж потім зійшло на партійну марку.

³) Всі три „листи“ („Письма въ редакцію „Друга“) передруковані при II т. листів до Франка. Перший лист вийшов в N 11 „Друга“, з 1 (13) червня 1875 р., з заміткою, що отримано його „перед кількома неділями“.

⁴) Пор. Навлик II с. 63 і 272. Саме тоді, чи може трохи перед тим Драгоманов дав свій другий лист до ред. „Друга“: він надрукований в N 5, з 1 (13)

як у львівських студентських гуртках, так і в тих селянсько-міщанських кругах, в яких обергався доля. Тут теж знайшов горячих адептів і проповідників соціалістичних і радикальних ідей. Неред усім також стали його сестри Анила і Нараска — геройні безконечних політичних процесів, котрі вони перенесли з величним стойців'ям; індівидуальності далеко сильніші й яскравіші від свого брата, тільки наслідком гадицької жіверії вони не відиграли широї політичної ролі, для котрої були створені, але пропагандистами нових ідей в своїм кругу були невтомними і візивовими (з них Нараска скоро померла, Анила, скільки знаю — працює її досі). Сам Михайло Навлик, місдина не великих здібностей — і досить не соціальної вдачі, свої слабкі сторони (котрі зробили його доживотною карою Др-ова, на яку він не раз гірко жалівся в своїх листах) викунав незвичайним завзяттям і витривалістю, з котрою він старався опанувати ідеї й вислівки свого учителя та проводити в своїй діяльності їхніаннях. В відповідь на його нарікання на трудні обставини життя і неможливість жити спокійний кут для праці, Др-ов запроектував йому, в червні 1876 р., наймати за трохи його, чи київської громади, покажання, котре могло б служити заразом пристановищем для людей приїжджих з України, з громадськими дорученнями (Навл. II, с. 44). Се було не дуже конспіративно, і наробило потім ріжкої біди, але зробило Навліка громадським (а особливо драгоманівським) піонером і посерединником між драгоманівською групою і українськими соціалістичними і постуловими громадами, і взагалі в еих перших роках своєї діяльності, поки підсилюється швидкі, більш талановиті робітники, Навлік був дуже цінним і візивовим пропагандистом нових ідей в Галичині.*)

Будучий великий талант, поруч із яким, довго зіставався невідгаданим — в особі Навлікового товариша, молодшого від ізього на одній університетський курс — Івана Франка, котрий також пристав до редакції „Друга“, вступивши до університету, хоч не був московофілом як Навлік, — а для того тільки, щоб жити приступи до редакції й її книжок.** Він тільки здалека бачив Драгоманова під час березня 1876, з пряміткою редакції, що одержав його „перед 3 місяцями“. Коли покладатись на се означення, виходить, що Драгоманов післав його ще при кінці 1875 р., і переїздчи через Львів міг поінтересуватись, що з тим листом сталося.

*) Див. його оновідання — трохи хваливувати — про „фурори“, які викликали його відвіти в львівських кругах, в II т. листування.

**) Тим часом як Навлік любив підчеркувати, що він ніколи не був народовцем, а від візивом Драгоманова просто від московофільтра перейшов до соціалізму, — Франко паванки заявляв, що з московофільтром не мав ніколи пічого спільното, і звізок його з „Другом“ був цілком принадковим. (Див. Лереніску Драгоманова с. 20.) Навлік дійсно признає, що Франко був уже в гімназії (дробицькій, з котрої прийшов 1875 р. до львівського університету) народовцем, хоч і не глибоким — писав фундаментальні правописом, на чім се народовство кінчилося тоді у багатьох (II, с. 57). До нових ідей з початку ставивсь не прихильно, як переказує його „тогіді“ (1875) гадки в наведений в тексті цитаті Навлік (II, с. 96), і тільки під візивом нового руху, перід в якій він Навлік, „перейняв toti гадки“ (с. 92). Мужу однаке заважати, що відзвіви Навліка про Франка треба приймати все з певною обережністю: у ізього до Франка зісталось на ціле життя непереможне суперництво, яке часто переходило в стороницість і павіть во-

їого переїзду через Львів, і аж рік пізніше, з поч. 1877 р., почалось його листування з ним: коли Навлик сидів в арешті й Франко — оден з товарищів опікувався ним, — але сам листи досі не видани*). Франко не йшов так спіно за Драгомановим як Навлик, і взагалі, вважаючи себе з покликанням поетом перед усім, менше віддававсь соціалістичній пропаганді, хоча й згодідарізувався з новим рухом, який „незамітно але сильно“, як висловлювався Навлик, ширився як молодіжю, підймаючи серед неї спасений бунт не тільки против клерикальної диктатури, але й против „патентованих народовців“ з старої генерації. От що писав Навлик Драгоманову в осені того року (2. XI. 1876):

„Нові гадки йдуть якожи молодіж незамітно, але сильно, так що молода партія (народовці) явно вже каже, що львівські народовці далеко лишилися позаду науки, і бачить, що треба вчити ся. Долиницького б не пізнали, Франка також. Він хотів було відібрати собі життя, що таке уперед думав і писав, і казав, що у сії винен Долиницький. Той чоловік (Франко), що казав мині, тогід: „я не думаю писати по хлопецькі, за хлопів, для хлопів“, тепер зовсім перевернув ся, побачити можете із „Друга“ (певд. Мирон). Долиницький від тогід, кажуть, став задумуватись, як прочитав случайно мій перший лист до вас, де я писав, що він говорить про все, а ні одної книжки не бачив (Більницького, Драгоманова, Чаадасва і т. д.) — і той чоловік, що на смерть жив ся за мною тоді за понів, приходить потому до мене переноситись, і у ватації вже не то дужас... А другі ще дужче змінилися. Левицький [пізньорожнечу], яка непокойла й самого Драгоманова, хоч теж дуже скептично настроєного до Франка. Взагалі відношення сеї трьох: Драгоманов-Навлик-Франко, для котрих, на жаль мусимо користуватись головно листами Драгоманова і Навлика, бо Франкових видано дуже мало, — се тема глибокого історико-географічного інтересу, не тільки що історичного. Я не можу заглублюватись до сеї теми на сім місяці, але змушу коротко зазначити свій погляд, — бо від цього залежить становище до того матеріалу, котрим нам приходиться користуватись в сії статі. Таалантом і ріжносторонністю Д-ва значно перевищав Навлик, а Драгоманова Франко, — але ріжниця в літах і становищу не давали змогу цього відчути відразу. Драгоманов тільки під 1890-і роки нарешті перевинався, що Франко „талант!“.. А доти се був для цього тільки здібний, але дуже недієцілізований ученик, для котрого він не жалував прикрих і обидивих лайок за його „скоки“. Навлик, найбільш обмежений і бідний здібностями, був найбільш витривалим і твердим в вірі — в тих гадках, які головно заєбів у Драгоманова. З презирством осуджував він „дволичність“ Франка, і так само міг би читати мораль і свому учителеві, який також в свідомості свого духовного багацтва „сіян на всі вітри“, і тільки глибокий, просто релігійний пістизм, котрим Навлик був перейнятий до Драгоманова, стримував від критики його самого. Але до Франка воїни були обидва безпощадні, і се неувало відношення Франка до Навлика, а часом викликало і на Драгоманова гнів, котрому дав Франко вираз в передмові до І тому свого листування з Драгомановим.

*) „Михайла Драгоманова бачив я уперше десь у початку 1876 (надр. хибно: 1886) р., коли він емігрувавши з Росії їхав до Відня. Я бачив його тільки коротку хвилю в авдіторії Ом. Огоновського в університеті; Огоновський своїм пеевдоклесичним стилем дякував йому за те, що „зволив почити його авдіторію своєю присутністю“, а по його відході мав Драгоманов до кружка молодіжі, який обстутив його (я не був між ними) сказати, що скільки бував по Росії і Европі, а таких глупих викладів як у Львові не чував ніде. За весь час побуту Драгоманова у Відні я не мав з ним п'яких зносин.“ (Передм. Франка до листів, I, ст. 6.) Про візиту Д-ва на „Бесіду“, на відчуті студ. Литвиновича про Сербію — Записки І. тов. Шевч. т. 55, II. Хр. с. 14.

шний редактор „Ворі“] тіс ся за много тогід з початку на смерть, а тепер мене найдужче любить, згадує про це і каже не дивуватись, бо він зробив межи твердими піном. А другій, навіть нові, далеко вже відбігли від львівців. Бедей, що переводив Ерікана-Шатріана у Друзі, переводить тепер разом з Майдичевським (він приїхав із Відня на 4-ий рік прав) статю із франц. Recueille про соціалізм — оба трохи вміють, то борзо виправлють ся... Ви знаєте, що вони не люблять народовці львівці, — але, каже Бедей: „за то ми його любимо“ (II, c. 97).

Драгоманов приїхав до Відня в перших дних березня¹⁾ і застав там зближних товаришів Ост, Терлецького і Я. Шульгина, у котрого й замешкав тим часом, чекаючи свій, яка приїхала тільки в червні, з В. Беренштадтом.²⁾ Розглянувши зараз у тім революційнім матеріалі, який просклавився до видання³⁾, В роботі застав згадку брошуру Волховського, против котрої, як знаю, доволі гостро виступив, відносячи тій конфіскату і настоюючи на тій, щоб конфіскувати з неї небезпечні місця; але Терлецький відповів на се, що не має права робити в брошуру змін, а зрештою певний, що вона й так пройде. Вона пішла таким чином в світ в своїм первіснім „булгарськім“ виданні, — але що до інших відносин до друку брошури Драгоманов, очевидно, поставивсь рівнічніше, і не хотів дальше сього булгарського напряму. В такім напрямі він, очевидно, зараз же новів кореспонденцію з Подолинським, проскуючи йому винустити нове видання брошури „Про бідність“: думаю, що в портфелі була також друга брошюра І-ого, „Про хліборобство“, котру Драгомановуважав потрібним зробити більш інформативною, науковою, і брався переробити й доповнити в ей напрямі. Я догадуюся з того, що вже літом Драгоманов вів переговори з Виередом про те, де б його зручніше видати нове, поправлене видання „Бідності“⁴⁾, і доволі скоро потім, разом з брошурою Драгоманова („Про те як наша земля стала не нашою“) вийшла доповнена і перероблена брошюра Подолинського „Про хліборобство“. Міркую з того, що зараз по приїзді до Відня Драгоманов спісався з Подолинським і дістав його принципіальну згоду на переробку⁵⁾.

¹⁾ В листі писанім Як. Шульгіним з Відня 28 лютого приїзді Д-ва сподіваються на найближнім тижні. 4 березня Драгоманов уже пішов з Відня, заставши до Шульгіна.

²⁾ Наванк, II, c. 33.

³⁾ Виеред, c. 23 - 4 — Драгоманов звівляє ся перед виередниками, що не міг перекласти спрощеного тексту „Хит. Механіки“.

⁴⁾ Листи Драгоманова з 20 і 28 мая 1876 — Виеред c. 26 і 27.

⁵⁾ Про свою редакційну роботу над брошюрами Подолинського Драгоманов писав в III листі до киян: „Навіть С. Подолинський пропав якій, коли я викидав такі фрази («більші складки до оружжя») перероблюючи його брошюри „Про бідність“, „Хліборобство“ (c. 23).

Се треба мати на увазі, оцінюючи відзив Драгоманова про його відносини до Подолинського в „Споминах“, де він зарадто вже зводить до мінімуму свої впливи і звязки, з огляду на брудне обвинувачення батьків Подолинського, що він збивав на бездоріжка і матеріально економіював їх сина (про се пізше): „В справі відносин моїх спеціально до С. Подолинського, про котрі навіть напечатано лист його батька в „Русской Старинѣ“, я жушу сказати, що С. Подолинський

Подолинський в тім часі заходився кінчити свою медичну освіту і за свою роботою, очевидно, трохи відійшов від товариства. Серед „вищедників“ про цього ходили чутки, що він вістався добровольцем у Герцеговині (він їздив на Балкани попереднього року), а Шульгин, неправдиною їх, писав, що він працює в своїм маєтку — організовував там велику лікарню, сам лікує в ній і вчить дітей і дорослих; розумість ся, дозволу відкрити школу він не брав, однаково не дозволили б, — такі штуки йому відносять ся: „помагають аристократичні звязки і тільки йому одному властивий такт — пікому іншому се, розумість ся, не пройшло б дурно.“ Очевидно, і російські й українські приятели загубили зв'язок з Подолинським, і звістка Шульгина, дуже інтересна, жабуть описувала його зайняття з попередньою осені. Тільки при кінці лютого Терлецький дістав від відього листа з Вроцлава (Бреслау), що він там ладить ся до докторських іспитів, хоче їх здавати в маю, й потім проето поїде на Україну (Вищед. с. 12 і 18).

Тим часом зловісні пророцтва Драгоманова сновнилися в новий мірі: віденська прокураторія сконфіскувала „Правдиве Слово“ і видала процес його видавцям: Остр. Терлецькому і власникові „Болгарської друкарні“, де її видачували — Якові Ковачеву. Нічло все дуже скоро — 12 квітня поліція вже забрала з друкарні весь заче брошури, який знайшла там: 2850 примірників*). Нісля свободного виходу і розповсюдження попередніх брошюр се була зовсім несподівана прикрість; говорили, що приводом був донос московофілів, котрі й спринарували тенденційно-невірний переклад єї брошюри для прокураторії („Ви, невіно, знаєте, що бюро перекладів з руського у Відні й досі в руках московофілів“, додас Драгоманов — II лист с. 18). Переклад справді був скандальній, і на його тенденційних перекрученнях головної опера свого оборону промову на процесі Терлецькій, — а ноза тих доводив, що брошюра зовсім вірно представляє становище селян в Росії.

Процес — се був перший соціалістичний процес в Австрії: ся честь принала нашому скромному соціалістичному гурткови — скінчивсь оправданiem обжалуваних. Терлецький, як видавець, тримався підчає процесу зовсім гідно, ставши на своїм науковім ґрунті — реальної історії скасовання кріпацтва в Росії; прокуратор і трібунал натомість старались звести питання на перенекгнії соціалістичної пропаганди в Галичині і те враженіс, яке могла б тут зробити брошюра. Се була

линський ніколи під моїм впливом власне не був. В 1870 р. я бачив його раз чи два в Київі в одному кружку молодіжі, де Зібер читав свої реферати про Маркса; потім я в початку 1873 р. дістав єд цього з Цюриха лист, в котрім він прохав у мене згаданий реферат про Шевченка, далі він міні приєслав літературну програму „Вищеду“, на котру я вісслав свої уваги, не згідні з многими точками загальними і спеціальними в польській справі. Про се ми спорились нераз і в Цюриху, але С. Подолинський залишився вищедчиком досить нереконаним. Оніеля вже він почав зближатись до моїх поглядів, але наші публичні взаємини були більш у тому, що С. Подолинський поручав мені друкувати його готові праці, котрі я іподі мусів зісцями поіправдяти — в якому змислу, чи гострішому, чи в поміркованішому, читач побачить в свій час. На другі тих своїх праць С. Подолинський висилав мені гроші по рахункам типографій“ (с. 186—7).

*) звістки про конфіскату й процес у Франка, „Остр. Терлецький“ с. 29, початок судової промови О. Терлецького — Листи до Франка, II с. 370.

доволі невдачна матерія, супроти того що брошура говорила про специфично російські обставини, і прияток висловився проти обвинувачення. Але конфлікта брошури не була знесена, і се поєднано важкою вказивкою для адміністрації і для всяких діячів добровольців на будуще. Три почередні брошури, пронущені в Відні, були слідом сконфісковані львівською прокуратурою, і почалась взагалі погана на соціалістів.

В українськім віденськім гуртку перспективи, відкриті конфліктацією „Правдивого Слова“, відразу були оцінені і павіть, можливо, — переважні. Тернопільський і товариш після цього інциденту вважали видавання української соціалістичної часопису в Відні не можливим, павіть друкувати брошури вважати ріковним. Драгоманов мусів вернутись до старої альтернативи, передбаченої ще в Київ: вибирати між Льондоном і Женевою. Він сідався в сій сіраві з товаринами, які були за кордоном, і вони з сим згодилися.*) З місяця май пасмо листи Драгоманова до льондонської редакції „Впереду“ з питанням, чи не можна б там друкувати нове видання „Про бідність“, тому що в Відні все ще можна: він розвивав аргументи за Льондон і Женеву: „в Женеві заботливо комітраптів“, Льондон — за далеко „від братів“. Синізись на Женеві. В Відні Драгоманов надрукував тільки невеличку російську брошуру: „Но вопросу о малорусской литературѣ (Пансловиць, Панрусізмъ и Панмалорусізмъ)*: але відділив „третій лист до редакції „Друга“**), надрукував в Neue Freie Presse статю про царський указ проти українського слова, і потім на осінь вибрався до Женеви. Сюди йому „в поміч“ слідом вістало незабутнього Антона Ляхоцького, в історії українського письменства звісного звичайно під іменем Кузьми.***) Він

*) Лист до книж, с. 6—7.

**) Він надрукований був в N 13, з 1 (13) VII, з заміткою, що одержано його „сими дніми“.

***) Я поставив в ланки слово „в поміч“, тому що „Кузьма“ був доволі сумісним помічником Драгоманову, з котрим його звязала хижерна доля. Нок Ф. К. Вовк описідав з величим гумором в май хаті компанії, яка зібралась тоді з приходу святкування Лисенкового ювілею у Львові, про те як Кузьма попав в українські емігранти. Скільки пригадую, сталося є євбі так, що канцелярієт Ляхоцький сидів в участку, зовсім не за політику, в одній часі з Українцями, в тій числі і з Вовком, котрого рішено було викрасти, аби не дати його залишати в серйозний політичний процес; коли Вовк з тов. тікали, Ляхоцький теж рішучо заявив, що він несеть тікати з ними, і прийшлося його забрати й вивезти разом за кордон. При кінці 1876 р. він приїхав до Львова разом з українським революціонером Ястремським, під ім'ям Куртієва. Забіхали до Навлика і були тут арештовані, наслідком арешту „Сашечки“ Черепахина, що довго сидів у Львові з транспортною книжкою від Драгоманова на Україну, розкичивши між емігрантами гроші, дані йому на дорогу, і кінець кінцем звернув на себе увагу поліції, котра потрусила його, звитруєла знести, почала ханати емігрантів, а в кінці взяла і їх „пристанодержакеля“ Навлика. Серйозного півчого з сії сірави й не вдалось витиснути, і сей перший пополоз богатий більш комічними, ніж трагічними епізодами. В листах виданих Навликом є досить сіх комічних елементів, на труті українсько-галицьких пепорозумінь. Додам маленький анекдот, зі слів Ф. К. Вовка, як Черепахину піздогін була післана заміска, щоб він не забув „гвоздик“, цвяхок, котрий прибита була бляшка, з захованням під ним потайним листом, а потайний перекладчик зрозумів є „не забудьте гвоздик“. квіток, і добавивши в тія зверх-глибоку концепцію, доводив до відчая бідного „Сашечку“, взагалі людину

був поставлений до друкарської штуки — складати українську соціалістичну літературу. Так був положений початок женевської „друкарні Громади“, котра одначе складалась з набору черепів, які „Кузька“, викладавши, на плечах відносили до машини в сирійкий друкарні.

Літературна робота лягла виключно на Драгоманова і довго не могла наладитись. З старих приятелів був в Швейцарії Зібер, але з ним у Драгоманова співробітництво не наладилося, не вважаючи на дуже велику особисту привязь: чи були тому причиною привідній підконтрольні між марксизмом Зібера і анархічним федералізмом (прудонівством) Драгоманова, чи якієві інші обставини, не можу судити. З інших „каторжників“ в „Кіевского Телеграфа“, які стали осередком женевського соціалістичного якій і винесли на собі женевську літературу і політичну працю, помагав Драгоманову поки що тільки на віддалі Подолинський, що переседів 1877 р. головно в Київ, зайнятий своїми особистими сиріями, і Вовк, що докінчував працю над виданим працього Кобзаря, а заразом, як сам каже (вище с. 53), рахувавсь співредактором „Громади“, на місце Терлецького, і діставав також як і Драгоманов утримання від книг. На місці, в Женеві Драгоманов застав гурток анархістів-бакуністів, т. зв. групу „Рабочника“, першої робітничої революційної часопису, що виходила від 1875 р., але урвалася весною 1876 р. Се були люди з доволі широким федералістичним світоглядом і з деякими симпатіями чи розумінням українства (з їх друкарні вийшла українська „Золота Грамота“ для чигиринського бунту). У Драгоманова з цими завязалось із літературне і технічне співробітництво (особливо привязні відношення з Мих. Жуковським). Але се не заступало потреби в українському гуртку співробітників, котрі б не тільки розділяли роботу, але й ділили відповідальність за неї. В своїм проспекті „Громади“, додученім до „переднього слова“, що подається нижче*), Драгоманов висловлює винесене з зробленого досвіду переконання, що для скільки небудь доброго ведення задужаного видавництва треба б привійти піятьох людей, котрі не тільки писали б, але й підписували свої праці. бо „війна потрібус людів, котрі б виступали з отвертим видом і були готові на все“, а обставини у Росії після 1876 р. зложились так, що „усяке українство, навіть найсмірніше, стало „на воєнний стан“. За недостачею такого гуртка Драгоманов уважав можливим все що писав — писати тільки від свого імені, як свої індівідуальні гадки, приймаючи на себе одного відповідальність за них.

По приїзді до Женеви Драгоманов винустив нове, „очищене від бунтарства“ видання „Бідності“ Подолинського и. з. „Про богоцтво і бідність“ (бронюра ся потім була відрукована по польськи і білоруськи), потім другу, найвищу і Богови духа винну в політиці, своїми допитами про сі „воздiхи“. В березні Навлика і Ляхоцького винустили, і Ляхоцький поїхав до Женеви, а місяць пізніше визволено і Черепахина з Істремським. Черепахин потім довго жив в Швейцарії, а Істремський вернувся на Україну, був засланий на Сибирь і згинув там під час одного з арестантських бунтів. Додам, що в сім пропалі Драгоманов винуватив російських революціонерів і дуже його жалував („*большой сруды патворили соотечественники и разбили весь мой планъ склада книжного — а все россѣйская манера сей частью распоряжалася по губернаторски и дѣлать третій шагъ, не сдѣлавъ первого*“ — Виеред с. 34).

*) В нашім передруку сей проспект унущений, він займає 97—101 орігіналу.

бронюру Нодолинського „Про хліборобство“ і паралельну свою: „Про те як наша земля стала не нашою“. Сі три брошури звязані в одну серію („розв'юва перша“, „розв'юва друга“, „розв'юва третя“), з фіктивним іменем „Линського“ як автора, становили маленьку енциклопедію українського селянського соціалізму або, як означав се Драгоманов, в згаданім проєкті громади — „книжечки для громад мужицьких“, які мали становити популярну серію „Громади“ — „нисану для малоземельних людей“. Мала бути тут ще четверта книжечка „Про те як хлібороби без землі зосталися“, котру Драгоманов анонсував як готову вже для друку в згаданім проєкті 1878 р., але вона не зивилась. Но сім, по його ім'я, мусів ити „такий же круг про ремесло і фабрики“ — він був застуpanyм пізнішою працею Нодолинського „Ремесла й фабрики на Україні“ (1880).

Як другу серію „Громади“, „нисану для іанської публіки всеросійської і всеслов'янської“, Драгоманов в згаданім проєкті рекомендував свої брошури, винунчені протягом 1876—7 рр.: „Но вопросу о малорусской литературѣ“ (віденське видання), „Турки внутренне и внешнє“, „Внутреннее рабство и война за освобождение“ і „Двоубійство, совершающее русскимъ правительство“. Женевицький московського процеса соціалістовъ“. В цих брошурах, як він їх характеризував, — „розбирались справи українські по звязку з всеросійськими і всеслов'янськими, або справи всеросійські і всеслов'янські з погляду українського громадіця“: відкривали контраст візвільної слов'янської програми Росії в політиці заграницій з її внутрішньою неволею. Сі брошури Драгоманов проєнав земляків прийняття за початок „Славянської Громади“, яка мала виходити поруч землякої Громади, для висвітлення українського питання в перспективі „всеслов'янської федерації“, котру женевське видавництво ставило як поступок українства (див. „передис слово“, низше). Мусимо пам'ятати тодішній пастрої: війну за слов'янське визволеніс, питання про дальню долю слов'янських народів та іх внутрішній лад, які Драгоманов хотів використати для пропаганди ідей слов'янського соціалістичного федерацізму. Ця 1 т. „Славянської Громади“ в 1877 р. вже надруковане було ветунне слово й інформаційна статейка про Сербів („де Серби живуть тепер і де жили раніше“) — але Драгоманов чомусь передумав, в згаданім проєкті зацовів на першу статю „перегляд стану Українців серед поступових гуртів найближчих їхніх сусід: „Історична Польща і народовства (очевидно: народності) руські“*). Ся тема однаке оброблена ним була значно пізніше і в іншім звязку, проєктувана ж „Славянська Громада“ так і не з'явилася. Не знаю, на чим розвинувся проєкт: найскоріше мабуть на фінансовім питанні, бо всеслов'янських інтересів Драгоманов не стратив.

Довго це питання зитаювалось і головна, українська „Громада“. Др-ов приготовив для неї велику студію про шкільну справу на Україні і випустив її окремою відбиткою в 1877 р. („Народні школи на Україні серед життя й письменства в Росії“, ст. 152). Вовк зладив хроніку

*) Можна думати з заголовку, що статя мала бути українська, взагалі ж Драгоманов допускав під сим наголовком „Сл. Громади“ „книжки на всякий славянський мові“ (проєкт).

українського життя, по газетам останнього року і венакм листовим і усним відомостям; першу частину її теж вищупено як відбитку того ж 1877 р., решта лежала та її лежала — в окаймлі, як оновідів якій потім, мусів її безконечне число разів підновляти й відвідати — друга частина її повнала ся тільки в 1882 р., а в цілості вона так і не була використана — в кождій разі не закінчена. В згаданій пропозиції пояснюється, що в першу чергу подають ся вибірки з газет, а систематизація великого матеріалу, що приходив в виді кореспонденцій з України, відкладалась на пізніше. Свідоко на боці подано матеріал галицький — моряк, він буде освітлювати ся в львівській соціалістичній часописі „Громадський Друг“, а Угорську Україну поки що зіставляєсь зовсім, через недостачу матеріалу — тим часом Др-ов віддавав цікавих до своєї віденської брошури „Но вопросу“, а також була ним надрукована статейка про становище українського еспінства на Угорщині по французькі, в жenevськім соц. органі „Le travailleur“, 1877 р. (Les paysans russoukraïniens sous les libéraux hongrois), потім по італійські в Rivista Internazionale del Socialismo.

Саму „Громаду“ затримувано, очевидно, чекаючи програмних, провідних статей („монографій“), обіцаних київськими авторитетами, а також обіцяної белетристики. З белетристики прийшла однакож тільки доволі сіренка повість Мирного „Лихі люде“, котру Др-ов надрукував і випустив як відбитку з третього (!) тому „Громади“: очевидно — для першого виступу сподіувався чогось сильнішого з обіцяного, але воно не приходило *), як і розібраний князяк „монографії“. На сі „неустойки“ літератури й грошеві тірко стаживсь потім Др-ов в своїм листі до Кінай, виправдуючи ся в жeneвській безпаливості:

„Взявши же я за „Громаду“ тільки тому, що мені віразно обіцали люди (з Вас), не безвує, а власне „христових годів“ (инші навіть і ветрових), а вийшло так, що перші ці люди і дезертували з поля битви, на котрому я, по їх показу, пропрубив атаку... Я винен, що Громада виходила томами, винен що „не ворачившись з Вами“, перейшов в Відня до Женеви и т. д. Та ж форма Громади була придумана в славному комітеті двадцяті на Подолі; томи були придумані власне для того, щоб перше осінньо виснити принципи науковими статтями, котрі й взялись писати добродії Х. У. З і т. д. (хочете, щоб я назвав імена й заголовки?). Нісля томів були положені листки (я їй видав один в 1878 р.**), в самий горячий час — а все таки не получив і для листка ні стрічки од членів комітету ініціаторів). Коло томів брошури для інтелігенції й народу. Один з ініціаторів придумав і формулу для всіх цих публікацій: „Громада будеть надані разділлю.“ Як тільки я переступив границю, „разділлю“ публікації не з'явились (я навіть прибавлю, що вони то — напр. брошури, „Як наша земля“, „Турки впнутр. п. ви.“ і т. д. мали найбільше ходу в публіці із всіх

*) Мабуть чи не „Воли“ Мирного призначались на першу збірку (т. II) — лист до Огоновського про се (Переписка с. 168), на жаль, видрукований з прогаливами.

**) Се перший і єдиний „Листок Громади №. 1“, з статею Др-ова: „Коли битись, то не миритись.“

паних публікацій). Задержалась тільки публікація томів „Громади“, бо мене цілий рік водили обіцянками врикати праці, а потім я мусив сам писати їх половину, а в другий — помагати складувати зовсім сирій матеріал. І для того і для другого я мусив учітись, бо пам'ятасте, я по вговору мав писати статі по європ. [і?] релігійним питанням, а всею українською обіцяли писати спеціалісти, в котрих я тільки що хотів вчитись як школляр, перед тим як мене вислано видавати Громаду“ (с. 6).

Нічвели також і галицькі співробітники. „Ні оден січовик, навіть з тих, котрі взали гроші (замічу, не малі) *) за працю в Громаду, не дав їй нічого, і навіть не підміні йї нічим“ — жалівся в одній з пізніших листів до Франка Др-ов, вищевилючи всі галицькі прогринення (І с. 53). Черепахин, який приїздив до Відня і Львова зимою 1876/7 р. в сираві організації недугального транспорту на Україну, теж гірко жалівся на відєнців, і при всій дрібничості сих скарг воно все таки характеризують ситуацію (Навтик III с. 173).

Не діждавши обіцянок праць спеціалістів, по основним питанням української історії, Др-ов сам узявся писати програму статю про російсько-українські відносини („Прощай час. Українці під Московським царством 1654 — 1876“), — написав її друкувати, але потім закинув, і видрукована частина вже після його смерті була опублікована (в „Житю і Слові“ Навтика), який при тім висловлював здогад, що мабуть Др-ов призначив „неналітчим“ для даного моменту тезу існіої безвиглядності російсько-українських відносин, на яку вказував заголовок.

Сі статі друкувалися, і навіть вищукалися, в 1877 р. — а тим часом не було ще ветуній програмної статі, котра мала виложити *profession de foi* нового органу, і взагалі українського соціалізму. Ся передмова — передрукована в пізній збірці, була виготовлена в квітні 1878 р. Чому так пізно, се зистається ся невідомим. Чи мала прийти така програмна стаття з України? Чи ті провідні гадди, які Др-ов в ній хотів виложити як програму українського соціалістичного руху, не вновій відповідали ногтидам його близких товаришів? Нправдоодібо, вона була роботою до існої міри колективною і мас підніме одного Драгоманової жабуть тому, що швиді енів-автори не могли „виступати з отвертим видом“. Мині вона взагалі здається ся мало як правою і виразистою і робить враження існої коміромісості. Конечний анархічний ідеал — вільної федерації громад-окуї, з переважно-селянським характером, не приведений в тіснійші звязки з політичною програмою-шіпітію: боротьби проти деспотизму, клерикалізму і панського засла. Звязки з історичними прецедентами лежать зазначені. Зовсім бракує соціально-економичної програми. А в тім, кождий мас тепер тект перед собою, і я не буду входити тут глибине в сю сираву.

Хочу зате звернути увагу ще на одну, мало знатну програму брошюру 1877 р., характеристичну для тодішніх відносин. Се анонімні „Записки южнорусского социаліста, выпускъ первый (одинокий), Genève, Imprimerie Russe, 32 стор.“ Вона вийшла від людини дуже близької Драгоманову, але жабуть не від нього, судачи з того як він потім відрікається її крімінованого її виразу „націоналізованія соціалістическихъ тенденций“

*) Про цей неіздобленій аванс див. пізше (с. 77).

(Громада IV с. 359—361). З другого боку була се людина дуже близька „Випередови“, яка каялася свого колишнього обіцяноситства („касмея, що неходя ізъ превратныхъ русскихъ ідей начали съ того, что на первой страницѣ „Випередъ“ еразу водрузили знамя соціалістическаго переворота для всей Россіи и даже для всего человѣчества“). Думасть ся мині про Подолинського, з його хитавими в ей справі, про котрі ще визне. Але се тільки здогод.

Бронюра виступала проти комуністичного літицизму російських народників і їх обіце-російства, вказувала на його нереальність, а натомість підносила реальне ієстуваннє трьох руських племен і потребу їх кооперації на федеративнім принципі: „Кромъ З-х племенъ: велико-мало-бѣло-руськъ существоуетъ еще четвертое: обще-русовъ, безотрадное иѣчто, густой слой, который покрытъ Русь народную, Русь національную, Русь племенную“, — з котрою саме треба рахуватись і до її реальних явищ пристосовуватись. Автор при тім богато заститував з тільки що виданих „Народіх ікіл“ Драгоманова, і се дало притоку „Випередови“, який не заглядав до українських публікацій Ір-ова, через голову аноніма вдарити на його, як на властивого автора сеї „націоналізації“. Се поєднувало початком полеміки українських соціалістів з великоруськими, яка стала набирати де далі все гострішіх форм, — тим часом як політична ситуація вимагала як раз павнаки єдиного революційного фронту против реакції.

Обставини і так були нелегкі, коли на український закордонний соціалістичний рух виав львівський процес Франка-Навалика-Терлецького, 1877—8 р. і новів за собою форменну нагінку на соціалізм серед українського громадства і „виеліміюваннє його з суспільності“. Для Драгоманова се був подвійно тяжкий епізод, бо вороги його в одній доникали йому, що се він його накликав на своїх прихильників, і в сім було не без і правди — хоча інцидент був сам по собі на стільки дрібний, що без нарочитого бажання його роздмухати для утворення страшака соціалістичної небезпеки, він, розумістъ си, не мав би ніяких наслідків.

Пок. Франко в своїй біографії Ост. Терлецького — головної жертви цього процесу, коротко, але докладно начеркнув ті обставини, які утворили рацію цього процесу. Словянська політика Росії, задокументована підтримкою сербського повстання, а потім війною з Туреччиною (коли не було відомо, що російська політика ведеть ся в порозумінні з австрійською — що відкривлось тільки 30 літ пізніше), — викликала в Галичині з новою силою сподівання російської інтервенції в тутешній справі. Польська шляхта агітувала за організацією шляхецької самооборони против російсько-української небезпеки, хлоцького повстання і т. д. Польська преса з усієї силы нускала „аларми“ про стражну соціалістичну пропаганду серед Русинів, против котрих уряд повинен всяко підтримати польську шляхту, як головну опору соціального ладу; консервативна московофільська і народовецька під重温ала сїй агітації жару, вирікаючись усіякої спільноти з „переворотовими“ українськими елементами, валячи громи на них і на їх „лженпророка“ Драгоманова. І от в таких обставинах виав в руки поліції транспорт книжок і листів Драгоманова, привезений до Львова пікому незвісним російським Поляком,

який в паспорті здав ся Барабашом, на суді назвав ся Котуріцким, пізніше здав себе Борковським і т. д. Сей чоловік, очевидно, підійшов Драгоманова на його улюблений ідеї — слов'янський соціалістичний федерації, польсько-українсько-російськім помиренню на сім ґрунті. Представившись як вихованець російської літератури, член російського соціалістичного гуртка, і коли заявив бажання їхати до Галичини для соціалістичної пропаганди, Драгоманов з новим довірем поставився до цього і дав йому місію будування польсько-української соціалістичної партії в Галичині. Наділив його рекомендаціями до своїх галицьких приятелів, книжками і листами, котрі він мав ім передати — написаними страхенно не конспіративно, так що воїни могли дати притоку говорити про широко розгалужену українську соціалістичну організацію, котрою розпоряджав Драгоманов. Приїхавши до Львова в маю 1877 р. сей добродій протягом двох тижнів ходив собі до польських товариствах, робив знайомості, але книжок і листів, призначених студентам-Українцям, не віддавав. Нарешті поліція його арештувала, і по знайденим листам почала переводити масові труси й арештування, серед Українців і Поляків, — з тою тільки різницею, що Полякам се майже не зробило шкоди, але всія тягарем упало на Українців. Гірко про се згадує пок. Франко в своїй біографії О. Терлецького:

„В листах Драгоманова, знайдених при Котуріцкім, а призначених для декого з руських студентів університету (в першій лінії для Ів. Майдичевського та М. Навлика), звичасм російських конспіраторів були повиннісувані не тільки численні імена знайомих, але говорилося також про ріжкі імена й падії Драгоманова, що були в смішній діспропорції до сил і здібностей атресатів та до тієї роботи, яку воїни повинні були робити на разі й перед усього. І так автор отих рядків мав їхати що щось до Сигета, познайомити ся там з гімназіальною молодіжкою, відтам до Мукача, а якби можна та й до Угвару, остерігачо його при тім, щоб їхав обережно, не мав при собі нічого такого, що могло б скомпромітувати молодіж. Ні перед тим ні потім між Драгомановим і мною не було згадки про таку місію, до якої я зрештою тоді, не обзинайомлений ані з політикою ані з історією ані з економією, молодий слухач класичної філології, був зовсім не здібний. Іван Майдичевський мав їхати до Київа направити якесь лихо, якого наробили кияни. Сей мав бачити ся з тим, той писати до іншого, між львівськими й віденськими „приятелями“ мав удержувати ся тісніший інш досі звязок і т. д. Сього тільки й треба було. Почали ся доказані ревізії, спершу у тих львівських Русинів, які були згадані в листах Д-ова, далі на підставі знайдених у них хочби й пайевинніших листів, нотаток або видобутих від них зіскань — у всіх їх знайомих, де воїни бували, в бюрах де служили. Се давало матеріал до нових пошукувань... За свіжої пам'яті Франко рахував до 50 ревізій у Львові, на провінції, у Відні — звідки в кайданах перевезено до Львова О. Терлецького і студента-медика ІІ. Сельського. У Львові першим арештовано Майдичевського, Франка, Навлика, Заячківського, далі Л. Заклинського, Белея, з Поляків — Барабаша — що дав був свій паспорт Котуріцькому, Березіцького, звісного соціаліста Лімацького.

Страждання папіка пішла між галицькою Русею. Всі кого зачіпили чи не зачіпили сі ревізії, з цієї сили відхрещувались від соціалізму, радикалізму і всього, що хоч здалека могло його паганувати. Коли Драгоманов, довідавшись про арешт Франка і Навлика, поспішив післати їм руки Ом. Огоновського 50 рублів, просячи його, як професора арештованих, передати до вязниці на поглинання їх харчу, сей професор і священик, з цього свого подвійного характеру, здавалось би, вновні забезпечений від яких небудь підозрінь скликання, звернув Драгоманову назад сі гроті з характеристичним листом:

„А вже ж, многоуважаний добродію, схочете призвати, що уваженням студентам і явно і тайно в поміч прийти не можна, позаяк тоді показало ся б, що вони одержують пільгу від заграницього товариства — бо ачейже власті не увірить, що приватна особа тут в Львові долю увязнених убогих студентів поліпшити хоче, виставляючись на можливість посудження, що вона стойть у звязі з пропагандою заборонених тутки ідей. Несучи пільгу уваженням, — до котрих доступ заборонений, понав ся б я отже в колізію в законами, і хоча не ссыль прихильником тих суспільних ідей політичних, був би я потагнений до строгої одвічальності. А вже ж і Вам мабуть звістно, що я віддаєсь тихій науці філольгічній, проте я політичними сиравами досі не займав ся та й займатись не думаю. Вирочім виїжжаю в сих діях на село за-для ферій і забавлю там 2—3 місяці“. (Переписка с. 152).

Народовецька преса вже з приводу попередніх конфліктів віденських брошуру взяла дуже ворожий соціалізований тон, і тепер тільки підіймала ся все вище й вище в ей рамі. Теоретичну сторону взяв на себе Вол. Барвіцький, між іншим розвиваючи улюблену українську тезу, що „індівідуальний характер нашого народу окажеться противним комуністичній і соціалістичній півделяції“, — тому призначав соціалістичну течію „невідповідно і шкідливою“ не тільки з політичного, але й національного становища. Інші — як Таячкевич, що так недавно брав ся організувати переінравлювання соціалістичної літератури на велику Україну (він був священиком в одній з приграницьких сіл в околиці Бродів)*), тепер горювали українських соціалістів, що „ліберальнічають і прогресують в богатих палацах і з пабитими карманами, не почуваючись до ніякого обовязку в житті“, та доводив, що українські соціалісти — се „причепи до соціалістів московських“, і не мають ніякого ґрунту в пароді. Інші йшли ще далі й згадувались глибокомисленно, що український соціалістичний рух є не що як тільки провокація російських урядових кругів, яким було треба притоки для заборони українського слова. Вол. Навроцький цікавував був онамятати народовців — не лити води на польський млин („Нагінка за соціалістами і польська преса“, Правда, 1874, XIII), але його осторога прогомоніла як голос воїнів в пустині, і більше йому не дано слова. Народовці осінні йшли туди, куди треба було ворогам українства.

„Тільки московофіли тріумфували і майже пальцями вказували поганій, куди йти й чого шукати. Навіть польські газети, неpriхильні руським

*) Пресікані розмови його з Навликом на сю тему в т. II, с. 155.

нічну соціалістичну організацію, яка простирає свою роботу на малоруську людність від Дніпра до Карпат і Угорщини", звівуючи "руських соціалістів України з завзятими подібними елементами серед руської людності Галичини" — котрих усіх вина зводилася тільки до комуністичних переконань і намірів "активної соціалістичної пропаганди". Найбільші карти, котрі кінець кінцем трібунал повідавав, не переходили за три місяці вязниці. Ще перед самою розправою, що відбулася в січні 1878, він обжалувані з війском Франка, Терлецького і самого Котуріцького були винущені на воду, й відбували кару пізньше. Найтижче відбилось, що вязниця сиджених на Терлецьким — його хороба (епіліпсія) страшно погіршилась в вязниці, крім того він отратив свою посаду, і хорий, зломаний опинився на бездоріжжю, з довгами на ший — за книги забираючи для бібліотеки "Січі". Навлик і Франко — два молоді фільольгої, теж "звихнули собі екзистенцію", пакуючи галицьким виразом. Недаґогічна карієра для них була тепер замкнена. Навлик після цього закинув студії, Франко продовжував, і пізніше, як звіспо, здобув всі академичні ступені.

Все це однаке були менші річки в порівнянні з тим глибоким нехользьким вистром, який мав сей перший соціалістичний процес Галичини в еволюції галицької суспільності. Наскільки гурток соціалістичної молоді вийшов з цього з честю, настільки старше громадянство не могло собі й далі ради дати з сим інцидентом, далі на діби стаючи перед примарою соціалізму (вже після того як польська шляхта вібрала всі овочі свого маневру) — обкурюючи й однітуючи далі себе від усіх спонук лукавих духів соціалізму, европеїзму, раціоналізму і т. д. Нолсіка проти соціалістів в народовецькій пресі в 1878 р. набрала таких скандальних форм, що навіть "лівобічні Українці" мусіли стримувати своїх галицьких однодумців від такого нетактовного уїдання як соціалістів, а пок. Нечуй-Левицький написав до "Правди" навіть довгу статю, розяснюючи, що українство буде завсіди й мусить бути рухом соціальним.*). Народовство з своїх первісних, демократичних і навіть радикальних позицій 1860-х рр. перекинулось в суто консервативну партію, свідомо поставило собі завдання витримати консервативну марку в конкуренції з польською шляхтою й узяло на себе обов'язок стеження своєї суспільності і своїх мас від "переворотних ідей", котрими польські денацифіціти порочили їх перед австрійським урядом. Драгоманов же з своїми молодими однодумцями тим твердціше набрав переконання про неминучу потребу розколоти галицьке українство на консервативну і радикальну частину: те що формально сталося десять літ пізніше, з т. зв. "новою ерою", фактично наростало вже тепер.

Першим проявом того мало бути засноване органу з соціалістичною чи радикальною закраскою. Молоді соціалісти, котрих буржуазна суспільність виставила на глум і сором, з завзятим підіймали кинену Ім рукавичку — вони хотіли мати трібуну, хотіли боронити свої погляди, просили помочі Драгоманова, і той уважав своїм обов'язком іх підтримати — хоч і добре здавав справу з скромних духовних ресурсів цих молодих людей, котрим треба була ще довгої і ширмою виучки.

*.) Навлик III с. 291, IV с. 60—1, III лист до киян с. 22—3.

Ось як поясняв він своє становище в ей справі в листі до Вовка по виході першого номера: „Ви знасте, яку вагу я поклав в тому, щоб була в Галичині своя газета. Ми про це розказували. Я переказував в Україну, що ставлю *conditio sine qua non* і павіть *Kabinetsfrage* з помочи Галичанам, щоб засновати їм журнал. Ви можете знати мою теорію „помочи Галичанам“ — й зна Й Т(ерлецький). Я считаю, що студентам галицьким і в початку — треба помагати, років 2—3, а далі вести поміч *dimpnendo*, — бо тільки студенти галицькі бідніша нащ. Т-ий зна мою теорію, бо я йому й викладав, коли в нас ішли розмови про бібліотеку віденську. Я йому наперед казав, що книг стілько то здобуду, що на перший рік виншу журнали й дам за хату, на другий — тільки журнали, на третій пічото. Т-ий зна, що мою й нашу [Київською Громадою] будо зроблено більше, ніж обіцяно, і тепер — павіть коли б наші грошеві діла й не були в такому поганому стані — я б не порадив нікому з наших помагати віденським сиравам павіть і на крейцер. Тепер черга за Львовом. Ви бачили самі, як я гриз не одного, щоб там заложити видавництво, склад і бібліотеку. Редакція „Друга“ 1876 р. мені здавалась людьми для цього добрими. Судив я по праці їх, а після чому другому, бо я особисто нікого з них не знаю, а І-ка в очі не бачив. Я вважав потрібним ухомитись за них 1) через те, що час був зробити що небудь для молодіжи львівської, 2) що Львів все таки на русинській землі стоїть, не то що Віденськ, 3) найголовніше — що вони так чи сяк працювали, тоді як — прямо скажу — віденчукі тільки збиралися. Через те я все останніми часами патягав на те, щоб помогти заложити во Львові курінь наших людей. Звісно, я вважав потрібним, щоб в тому куріні хазяйками були самі львовяни, а ми б тільки помогли їм стати на ноги... Коли ви вже поїхали, вияснилось, що Українці не хотять слухатись мене і помагати львовянам.

„Я вам скажу правду: діло власних галицьких і українських поневолено. Що Українці наробила багато безтактистів і дуростів, це Ви знаєте. Але подлости „Правди“ і анатія Січи теж багато поширили. Лядям приходилося тепер іти на віру — а віри ні одного требовати не можна.

„Я ж аж до кінця стратив віру павіть в добру віру віденців після того, як ні одного й адреса, ні докладного слова не добивсь тоді як Т-го взято, як почув, що вони пальцем не махнули. Коли в них одібрали без закону поліція шевченківські метелики.

„Коли це виходить І(авли)к з тюрми й пише таке, що мов зараз готовий він з товаришами видавать журнал. Я йому пишу, що дам своїх 250 рб. (а Ви знаєте, що грошей в мене не багато), та жду од ролички [сестри] хоч 100. Ні з якими вже ні кружками ні з громадами я про це говорити не міг. Натурально, що хоч і невеличкі, гроші ці я хотів дати на те, щоб з них невно хоч що небудь вийшло, а потім я ждав, що через 3—4 NN можна буде сказати і другим: ось дещо робить ся, піддержте ж вже готове. І(авли)к же і Ф(рап)ко — я бачив, що хоч що-небудь та робили і бралися робити. Я йм і одновів, „що ось так то можу, а більше не сподівайтесь, хочете ж робити — роб'ть.“ Нісля того получаю записку од Т(ерлецького) з тюрми, радить пождати. Ви

засте, я маю правило: ніколи не починати з того, щоб що небудь таке що хоче робити другий — скасувати чи одесувати; мое правило: Ти хочеш робити — роби! я або нічого не можу або поможу так то й так то, а далі — твое діло! От через те я й не смів спиняти Н-ка і Ф-ка, тим паче що вони ще раз казали, що раді робити. Я їм написав, що як буде готовий N, я вишлю 300 фр. Тим часом виявив получив лист од Т-го. Напис, що лініє видавати журнал у Відні, а не у Львові. Я з цим цілком згоден що до цензури. Тільки ж не в самій цензурі діло, а і в людях і в їх звязках з красм. А я доволі пішав віденчуків. Вони далеко образованіці львовяни, котрі де в чому зовсім дти; тільки через те що вони в чужому краю чи через те що довго їм ні до чого було причинитись, віденчуків страшенно вагі і коли ось вже на моїх очах 4 роки все збиралося щось написати та не пішавуть, то ще стілько ж можуть збиратись. Я навіть не можу сказати, чи сеть між ними літерати, бо не бачив нічого їхнього іншаного, окрім листів Т-го і рецензії С(ельськ)ого. Т-ий по мойому має талант літературний, і багато вчивсь, але він так себе закрутлив в кругі що „боюсь виступати з чимсь не першого сорту“, що па вряд чи й вийде коли з нього. Но крайній мірі для „Громади“ ось $2\frac{1}{2}$ роки він не дав ні рядка, також як і другі віденчукі, хоч я з пими усіма в добрій приязні і вони обіцяли працювати, так що як би я знав, що інакше буде, то й вею свою кампанію (і особисте життя) поставив би інакше... Словом — в Львові для мене були хоч не величкі а + b, а в Відні x, y, z і т. д. і я по совісті не міг проміняти Львів на Віденсь. В Львові ж я невід'їх з Н(авли)ком як з чоловіком, котрий не політикує. Другі вже й там почали говорити щось таке, що нахло Бучинчиною й Заклинчиною. Моя ж рада про Галичину: виступай хоч з малим, з смирним, та тільки з ясним, і не політикуй. Я й написав, що готов мати діло з новим журналом, тільки коли його редактором буде Н(авли)к. (Другі радили когось підставного, як мовби то не такого різкого в очах публіки!) Коли мині написали, що Н-кови дали вже концесію з уряду, що номер печатається ся, я й вислав свої 300 фр., і написав родичці, щоб вислати 100 руб. Цими днями вишлю ще 300 фр., і за тим я своє діло в основанії журнала вважаю закінченим". (Навл. II с. 298.)

Під такими авеніціями Навлик з товарищами взявся за видання повного органу молодої Галичини. На початок прийшло 100 р. він О. Косачевої; Др-ов, не вважаючи на свої трудні обставини, призначив на видання свою половину уваровської премії, 250 р. = 600 фр.; київська громада, на його рекомендацію, пообіцяла на перший рік, від квітня до квітня, 500 р.; одеська прислала 200; всього російська Україна дала коло 900 р., тим часом як австрійська, з передплати й розподілажі дала коло 100 гульденів. Друкарські видатки взяли випш 1000 гульд. (за 4 книжки, разом 520 стор.)*). „Редакція“ утримувалась з 25 руб., які Навлик місячно одержував від Українців; з того 12 гульд. контуvala кімнати на III поверсі Кляйнівської ул., яка служила заразом сильною квартирою для соціалістичної молоді; з решти годувалась ся

*). Див. рахунки Навлика в II т. с. 293.

громадка людей, покараних процесом, від котрих як від прокажених відступила вся галицька суспільність:

„Ми жили пару місяців разом: Навлик, його сестра Агнеша, Терлецький і я“, споминає Франко. „Часто бувало так, що одного дня ми не знали, що єстимо другого; з платою за ножниціки опізнівалися часто; та найгірше біліло нас то, що вся руська суспільність в висмюку молодіжі, уникала нас як зачумлених. Ми очинилися в положенію бандітів викинених із суспільності, і первове роздразнення, відповідне до такого положення, знаходило вираз у нашім журналі, який після зашкодом конфіскували прокуратурія. Останні держави ся з боку від нашої [Навлика і Франка] робити. Він, о скільки знаю, був противний видачанню журналу так швидко, без доброго приготовання, і ще перед моїм виходом із арешту перечив ся про те з Навликом [Фр. відсікував відразу й кару, і вийшов на волю б. III п. с.]. Потім, коли журнал таки почав виходити, він обмежав ся на іронізованій над „масою енергії“, яку вкладали ми в се діло, а на проосьби, щоб і він уявив частину роботи на себе, відповідав іронічно, що він „стара руїна“. Та про те видно було, що безвихідне положеніє дуже мутило його.“ *)

Треба пам'ятувати ще й те, що „маса енергії“, з котрої іронізував більш Терлецький, не обмежалась самим журналом. Навлик і Франко поставили собі за обов'язок здійснити діло вложене на них Драгомановим через Котурніцького: заєлованіє польсько-української соц. партії Галичини.

В листі пересланім з Котурніцьким Д-в інісав: „Я йому (К-му) ій півшим (очев. Полякам) сказав тут, що першим ділом, ставлячи перед Поляками соціальні питання, прийдеся поставити і таке: польський соціалізм в Польщі, руський на Русі, аби ні у кого не було й зерна сумніву, вібі вони хочуть відновити Польщу 1772 р., хочби й соціалістичну. Так я думаю, і Ви будете тримати з ними, коли вони появляться з ділом в Галичині. **) Або як переказує його слова Навлик півшим разом: „Організація польського селянства на польській землі в союзі з українськими соціалістами, що організують своє селянство на своїх землях“.

Новий польсько-український соціалістичний союз заманіфестовано па самим процесі: Котурніцький заявив, що польські соціалісти стоять за рівність Українців з Поляками, проти усякого національного поневолення, й іншему польським соціалістів протягнув руку Навлику й Терлецькому, які машіфестували себе на процесі українськими соціалістами, і вони, кажучи словами Навлика: „публично і з новим довірем — вперше між українською й польською інтелігенцією Галичини, протягли свої руки,

*) О. Терлецький, ст. 45—6.

**) Лист сей звісний тільки з польського судового перекладу, дуже лихого, так що тільки приблизно можна реституувати зміст орігіналу — Нав. II с. 200, вор. III с. 184.

іменем українських соціалістів, і при тім висловили своє переконання, що між Польками й Українцями порозуміння можливе тільки на ґрунті соціалізму.*^{*)} І хоч Котуріцкий по процесі зник з галицького овиду, й пізні "вони", про котрих говорив Драгоманов, не показувалися, — Навлик і товарині взяли за свій обов'язок вйти в контакт з місцевими польськими соціалістами та зайнятися організацією львівського робітництва, без ріжниці його національності — української, польської, єврейської й німецької, та його соціалістичним усвідомленням. На чолі польського соціалізму стояв звісний письменник Болеслав Лімановський, який ряд літ жив у Львові й багато видавав соціалістичної літератури, але вся вона аж до українського процесу 1877—8 р. не будила пінкого інтересу, тихо спочиваючи на книгарських полицях, і тільки під враженнями цього процесу вийшла в рух. Організаційною й агітаційною роботою серед робітництва Лімановський теж не займався, слідом вийшов до Швейцарії, і Навлик уважав себе ділом українських соціалістів — своїм і Франка, що між робітництвом пішла дійсна соціалістична пропаганда. Найбільш інтелігентною групою цього робітництва були друкарські складачі, на чолі котрих стояв Українець Осип Дацлюк. Вони задумували свою професійну часопись, — вона стала виходити дійсно з місяца липня, під назвою *Praca*, і Навлик з Франком рішили зробити її своєю соціалістичною трібunoю для робітництва — рахуючи ся з тим, що фактично інтернаціональною мовою львівського робітництва являється мова польська, — тим часом як їх власна часопись призначалася для шкільної молоді і селянства.

Сюди часопис, по традиції старого „Друга“, називано „Громадським Другом“.^{**)} Навлик каже, що він ее розумів як „Друга женевської Громади“: але Драгоманов в адресі на річинцю паризької комуни (ниże) переклав ее як „Друг громад“, „Ami des Communes“. Навлик уважав його за галицьку експозитуру „Громади“. Але Драгоманов в нім мало брав участі, і ті (дрібні) речі, які давав, пускав під ріжними криптонімами, очевидно не бажаючи маркувати залежності сего часописа від цього. Найбільше ж радив рікні речі для перекладу: по його гадці ее мало бути школою для самих редакторів, Навлика і Франка, і для публіки журналу користнішою лектурою, ніж ті „зелені“ статі, котрі на швидку пропарували редактори.^{***)}

З Українців в журналі були надруковані праці О. Косач, Евг. Борисова, Ф. Вовка, Василевського (Софронія Крутія), що був добровольцем у Сербії і дав, крім дрібніших заміток про балканські сирви, ширшу працю про сербське повстання; пізніших українських псевдонімів не можу зараз розшифрувати. З Галичини були праці О. Терлецького, Щ. Сельського, загаданого О. Дацлюка, М. Рошкевичівни. Контакт з польськими соціалістами був замаркований статейкою Б. Ліманов-

^{*)} Навлик III с. 184—5: стаття написана для бересневого *Jahrbuch-a*, але не надрукована; коротше про неї в Навликовім огляді галицького соціал-руху в „Громаді“ 1880 I с. 111.

^{**)} Що на „Гр. Друга“ його ініціатори дивились як на відновлення, в радикальній формі, старого „Друга“ видаваного „Ак. Кружком“, див. в листі Навлика до Василевського і товаришів до Женеви з 12 січня — II с. 281.

^{***)} Той же лист до Вовка, с. 302

екого і перекладом його студій про старих соціалістів та деякими іншими перекладами з польського.

О. Терлецький — як оновідає Франко, тільки під час Навлікової висідки, коли редакцію вив Франко, дав себе памовити до невеличкої статі, і до реєсти знеохотив ся, побачивши в тій же книжці, в новітні М. Навліка „Пронацій чоловік“ свою карикатуру під пізною Наподі. Нині „віденці“ ставились також до часописів скептично — Ф. Вовк на початку року бувши у Відні, відти писав Драгоманову, що віденці „у всьому не сходяться з редакцією Гром. Др.“, і з першого погляду у них „пішов разкол“, через автократизм львівських редакторів — так що Вовк радив Драгоманову або взяти редакцію в свої руки, або відійти від часописів.*)

Очевидно, віденці, і Вовк з ними (або може навиаки — Вовк та інші бунтарі, і віденці з ними), вважали за краще, ніж витрачати всі засоби на журнал, продовжувати дали революційну „метеликову“ літературу. Але Драгоманов съому не спочував, бо Навлік з Франком стояли на його позиції — популяризації західно-европейського соціалізму. Але й вивозити на собі їх часописи не хотів (Вовкови писав, що не має часу, і се скоріше виглядає на вимівку для тих хто знає його невичерпану роботоздатність). Тож в останнім рахунку мусіли вивозити на собі часописи її ініціатори, Навлік і Франко, містячи там свою белетристику (Навлік тоді теж уважав себе белетристом), переклади з західної, особливо соціалістичної літератури, й оригінальні статі. „В редакції формально тільки ми два“, писав Навлік — „переводимо, сочиняємо“, ведемо коректу свою і Левицького „Хмельницький і козаччина“,**) „А при тім ми не виносили, не поправлюємо по тюрмі“ — а в перспективі перед Навліком ще стояла висідка трьох-місячної кари.

В таких обставинах приходилося вести етій відновідальний орган нової Галичини. Перша книжка його вийшла в квітні, друга в маю, і хоч були конфісковані, але поліція забирала тільки невеличку частину конфіскованого, бо видавці зручно ховали наклад (першу книжку поліція

*) З приводу цього заховав ся вище цітований лист Драгоманова до Вовка, з кінця квітня 1878 (Навлік II с. 296), де він радив Вовкови не підтримувати, а лагодити віденську опозицію до журналу. Відносини однаке не наладились і потім. Навлік II с. 313.

**) Се була побічна робота для зарібку, про неї потім (1878) доволі „грімким“ словом згадував Франко: „По якого чорта ви приєднали міні статю про гетьманів. Хіба гадаєте на правду, що тут нема чого лішого друкувати (очевидно — в „Дрібний Бібліотеці“) як таке езотеричне, котре нікого не обходить крім Бар(вінського) ет сопр. Грошей на її друк міні не дали, але хотіть би й дали, то кажу вам наперед, її не надрукую. Най правдаче тим займаються сь. Доєньт уже що смо напримір Хмельницького, котрий ось тут стовпіє у мене і чортви лисому на кутю здав ся. Хіба ви гадаєте, що хотіть щось з того скористати? По моїому, історія так „епонуляризована“ нікого до мисли не пробудить, а тільки й ту мисль, яка с, приснить. Чорт побери всю історію. Нам генер подавати важніші речі. У нас і так tota нещаєна, лихо почита історія довела до такого безглазого націоналізму та самостійництва, котрим Правда так величає ся як порося орчиком. Пізнійше, павчиваши ся азбуки в других науках, ми й до історії возьмем ся, а тепер нам пікколи. А всяким Соккам та Брюховецьким пам і подавно пора б сказати с . . . м . . .“ (викропковано в виданні). Навлік III с. 56.

забрали тільки 92 примірники, пізнійших ще не було). Видання розходилося, хоч передплатників, з огляду на хронічні конфлікти, було велього 15! „Рвуть, та читають: молодіж з прихильності, старі і „народовці“ зі злости, а крім того народ — хоть він з цього лісу дещо може розуміти.“ З третьої книжки назву перемінено на „Дзвін“, і рішено випускати подвійними книжками, що давало деякі полегші супорти цензури і конфліктів. За оновлення „Ребеніцької Тетяни“, уміщено в II кн. „Гр. Друга“, Навлик дістав новий процес, за образу релігії й моральності (про іноді життя на віру). Но конфліктів „Дзвону“ змінено назву ще раз на „Молот“ — сю книжку в ініціативі Навлика, що в лінії пішов винесувати свою кару за процес Котурницького, виладив і випустив Франко.

Навлик тим часом за „Ребеніцьку Тетяну“ дістав засуд на п'ять місяців. Сеї висідки він убоявся з огляду на своє здоров'я, і коли його випустили по висідці першої кари на волю, 8 надаліста, він рішив виїхати до Женеви, на еміграцію. Се був проект одеситів, які бралися його підтримувати, тільки не додержали свої обіцянки. Ост. Терлецький ще перед тим рішив „на старі літа“ занесатись на права й поїхав до Відня. Журнал принесено, і літературну роботу на галицькім ґрунті зведене до видавання неперіодичної „Дрібної Бібліотеки“, котру Франко з Белеєм вели потім протягом 1879 і 1880 рр. Тут вийшли деякі поезії Франка, оригінальні і перекладні, оновлення Еркмана-Шатріана в перекладі Белея, Assomtoir Воля в перекладі О. Романовичівни, наукові переклади — природничі і соціологічні: статі Гекеля, Гекелі, Ем. Ляве, Г. Шлезя, Добролюбова і Нісарева, доволі прискіпкового вибору.

Заразом продовжував Франко сам один (після того як Навлик пішов до вязниці, а потім до Женеви) розпочату роботу коло організації і соціалістичного освідчення робітництва. Ся робота була дужа усією, і пізнійше Навлик дуже підчеркував се діло українських соціалістів, як їх діло і їх право. Знаємо, що по плану Ц-ва на українській території в єдиній польсько-українській соціалістичній партії мав першу роль грати український елемент, на польській — польський (вище с. 71): на сім стояв і Навлик, і се становище викликало велике недоволення й гостру полеміку з боку польських соціалістів (Лімановського спеціально).*) Під впливом Франка і Навлика — що один, підчеркує Навлик — вели в інії соціалістичну лінію. Результатом початком 1879 р. в спеціально-професійного органу перетворилася в загально-робітничий орган і набрала виразно соціалістичного характеру. Франко видав, ще в 1878 р., соціалістичний катехізм для робітників (*Zasady socializmu, wyłożone w pytaniach i odpowiedziach*), і брав діяльну участь в виробленню соціалістичної програми, яка мала вийти під заголовком: *Program socialistów polskich i rusińskich we wschodniej Galicji*, але була вищущена потім Лімановським під титулом *Program socialistów polskich wschodniej Galicji*, і тільки наступдком енергійного протесту Львовян була ся ся назва замінена новою: *Program socialistów galicyjskich*. Польські соціалісти у Львові, рахуючи ся з слабістю

*) Див. *Jahrbuch für Sozialwissenschaft*, I. 1 с. 311 і згадану реplіку Навлика III с. 181, 259 і т. д.

своїх інтелектуальних сил, дуже цінили тоді поміч Українців, і рішучо відхилили пропозиції соціалістичних емісарів з Королівства: відокремити ся в особу польську організацію (дебати про це почалися уже з другої пол. 1879 р.). Франко, що вістувався у Львові до березня 1880 р., живучи на крієті у Данилюка, становив головну інтелектуальну силу соціалістичного руху: він писав, агітував, популяризував — викладав напр. систематичний курс економії в робітничих гуртках. Але кінець кінцем матеріальний заїзд вигнав його на провінцію — де для його почадось нова серія арештів, вязницьких висідок і т. д.

Так закордонна соціалістично-революційна українська акція з кінця 1878 р. збіглася в Женеві. Подолинський, осівши ся в Моншельє, був замісцевим членом цього гуртка. Вовк, що мандрував понад російсько-румунського кордону, пильнуючи революційного транспорту, підтримував з Женевою тісний зв'язок. Так само Зібер, Драгоманов, Навлик і Кузьма становили постійну залигу.

Сі роки: 1878—1881, є кульмінаційна доба женевської акції. На Україні тодішній арешти й заслання, що захопили м. ін. Мальованого, Борисова, Я. Шульгина, Ковалевську, О. Андрієвського, Беренштама, Вовкову й ін. — сильно понизили революційну активість. Серед української старої інтелігенції взяв гору опортуністичний курс — зусилля „помирити з собою правительство“, особливо під час Лоріс-Меліковської „диктатури серця“, — коли правительству подавались меморіали про користі, які націоналістичний український рух може дати йому, нарадізуючи соціалістичній радикальній течії. Культурний і літературний рух завжер під пятою указу 1876 р. Активніша молодіж рішучо кидала „українофільство“ та йшла в революційний великоруський табор. Тим яскравіше виступала в єю „групу ніч“ і тим більше уваги на себе звертала робота женевського гуртка, не вважаючи на всій її нерегулярності і неспільніості. Голоси українських соціалістів нагадували про українську справу, і знаходили деякий резонанс в соціалістичних або просто поступових європейських кругах. Тим більшу викликали злобу і неспаєсть тих, які вважали її до решти задавленою у себе дома. Не входячи в ідеологічне освітлення й оцінку женевських видань, — бо їх мусіло б бути предметом окремої студії, я тут спинюєсь головно на зверхній історії роботи цього гуртка.

В 1878 р. паренті вийшли дві книжки „Громади“. Перша містила згадану вже передмову, викінчену весною т. р. (дата 30 квітня 1878) — вона подана пізніше в єдіній збірнику. Невважаючи на все вже виявлені розходження видання маніфестувало на зверх „єдність революційного фронту“: на обгортації виділились видання Чернишевського, Внередъ, Набатъ, Общее Дѣло, Община.

В другій, великій книзі (583 ст.) були вищущеш: студія Драгоманова про школи, Вовкова хроніка українського життя за 1876—7 рр. і „замість фелетона“ друга велика стаття Др-ова: „Україна і Центрі“. Крім того видано згаданий „Історія Громади“ і російську брошуру Драгоманова: „До чого доводивася“.

Літом 1878 р. Др-ов їздив до Парижу на літературний конгрес, щоб зложить протест проти заборони українського слова: завдяки Тургеневу,

що був в презідії конгресу, сей протест був прийнятий до протоколів, а текст його вищущено в Женеві по французьки, всяко спонуляризовано (був переклад італійський, іспанський), і потім в переробленій, поширеній формі він був надрукований Др-вим в згаданий уже італійській соціалістичний часопис *Rivista Internazionale*. Був се таким чином доволі сильний, як на той час, акт протесту против російського насильства.

Вовк, що докінчував працю видання Шевченка, як знаємо, уложив більш портативне видання Кобзаря, вищущене в 1878 р. „друкарнею Громади“. Недолинський приготовив студію з соціальної гітісії України: „Життя й здоров'я людей на Україні“, вищущену 1879 р. в Женеві, з деякими політичними тезами, постилізованим, правда здергливо — бо книжка прізначалась для пів-легального поширювання на Україні.

Але черговий випуск „Громади“ знову спіткнувся, не знаю — чи через неодержаніс якихось матеріалів, чи з інших причин. Третю книжку властиво проминено: як № 3 „Громади“ зісталась вищущена ще 1877 р. новість Мирного „Лихі люде“. Натомість вищущено IV том, шевченківський: він містив статю Вовка про Шевченка як іронієдника соціальної революції (Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя) — написану в приводу виходу працького „Кобзаря“, на роковини 1876 р., і крім критичних заміток при кінці сеї статі ще ширшу студію Др-ва на єю ж тему, де він спростовував погляди Вовка і уставляв свого оцінку Шевченка як соціаліста („Шевченко, Українофіли і Соціалізм“). Крім того в книзі був доволі богатий матеріал, хронікарський і діскусійний, по біжучим питанням. За тим зараз же почав ся другий пітого тому, з статєю Навроцького про панство й пропілацію і з продовженням огляду українського життя, котрого початок був надрукований в II книжці — докінчепис перегляду сільського життя, підiovлене ріжним свіжим матеріалом, за котрим мав піти огляд життя міського робітництва — та й не вийшов. А другий сього тому знову перервався — на цілі три роки.

Вищушкаючи його в 1882 р., Др-ов поясняв сю перерву такими причинами: сам він був зайнятий пильною роботою над географією України для звісного видання Реклю; друкарня „Громади“ мусіла вищустити на сам перед, па зарібок новість Мирного „Хиба ревуть воли“; а крім того співробітники „Громади“ виступили з проектом періодичного видання, котре й попробували випускати, але кінець кницем, перекошавши ся в неможливості його ведення, вернулись до старого видання. Се мотивувавши, доволі таки незручне, не відкриває нам властивих мотивів, з котрих де що показує нам видане до тепер листування співробітників гуртка, а дещо все таки вістасть ся неясним.

Перед усім, очевидно, відограла головну роль фінансова стропа, яка зісталась в руках київської громади, і ведена була дуже неакуратно. В своїм третьому листі до киян, написанім в відповідь на постанову про ліквідацію женевської роботи, Драгоманов дуже яскраво, кровю й жовчю описав сі фінансові мітарства, які ставили його інераз в неможливі становища, а всім отсім безладем протягом довгих років держали в хронічній нечесності завтрашнього дня, яка страшенно погано віdbивалась і на плямі роботи, і на псіхіці Драгоманова та його найближ-

ших робітників. Іде перед тим піж скінчив ся призбиравий фопд, в котрім визначну роль грали жертва Я. Шулышина, і почалось фактичне безгроно, латане зборання з громади, — і тоді вже неакуратність в веденні рахунків, в пересилці грошей, в кореспонденції з Женевою, що велась quasi - конспіративно, але переважно дуже незручно і непрактично, робила стравлені захищаніс в фінансуванню видавництва і підтримуванню Драгоманова та його співробітників. Ось що писав він напр. в згаданім листі до київської громади:

„В цей час я посыпав подрібні рахунки своїх видань за 1876 і 1877 рр., і з них можна було побачити, що я не брав на себе більш 800 р., хоч заслужив виговор за те, що видав предположенному соредактору Галичину¹⁾ вперед за роботу, котру ви не зробив, 800 р. (воин вівши за довг за книги, котрі постунили в Січ). Цей виговор був первім відром холодної води, котра вилита була мені за шию в наших „бюджетних“ відносинах. З 1878 р., павіть коли ще заставалась половина капіталу „евангельського юноші“, котрим найбільш держались наші видання, вже почалась пуганиця в наших бюджетних відносинах. Передо мною лежить така куна листів од імені вашого з того часу (перед тим ми жали розмови через подорожних, близьких до діла людей). В тих листах можна прослідити всі переміни наших рахунків — хоч на шастя не можна ще бачити такого засуду „мінімалізму“ моєї праці і докорів, що я робив їй не порадивши з вами. Ось напр. лист од 28 фебр. 1878, в котрому призначається довг мені 1614 фр., а пуганиця пояснюється так: „первоначальна конституція осталається без змінення і була забыта“ (я добавлю: перемінивсь третій вже посередині). В цьому листу нема сліду незгоди прицінійальної або скептицизму до Женеви, а назначено стадий бюджет: „По бюджету вамъ будеть висыпаться єжем'ячно по 300 р. или какъ теверь приято для большей точности 900 фр. Эти 900 фр. будуть висыпаться єжем'ячно посльї нашого 20-го. Изъ этихъ 900 фр. 450 должны отходить исклю- чительно и прежде всего на вашу личную жизнь“. Далі йдуть похвали моїм замірам обсуждати слав(янські) справи в звязку з українськими (що я зробив в брошюрах і II т. Громади), а також випускати „Листок Громади“ й інші листочки — що теж зробив. В „исподнії“ же оняті вийшли „неточності“, як через те, що капітал юноші став вичерпуватись, так і через нову переміну міністрів почт і фінансів, так і на кінець і через провали 1879 р.²⁾ Я порушив вже жити без усякого бюджета, аби викинчити початі праці та виновинити переказ од вас, щоб „хоч несистематично та подавати український голос в текущих справах“. В 1879 р. привезено було мені од вас устийнінаказ „подавати голос“, „новий бюджет редактору 1200 руб., окрім того що буде на піддержку тінографії і на брошюри“. Для піддержки тінографії привезено було „Хиба ревуть воли“ 400 руб., на тінографію її брошюри я пічого не отримав, а „Воли“ коштували 2000 фр. В тім же році одеські товарищі направили сюди Галицького³⁾ і вислали йому на життя — 15 рубл. один раз.⁴⁾“

¹⁾ Остапови Терлецькому — примітка Франка.

²⁾ Згадані вище арешти й заслання.

³⁾ М. Навлика — пояснення Франка; очевидно, сюди ж належить згадка в т. I с. 249, де треба читати: П-ка, а не П-на. ⁴⁾ Листи до Франка II с. 40 ~ 2.

Се трошеве безладе, розумієть си, паралізувало всі плани і наміри еміграції, яка сама не розпорядила військовими фондами, не мала ні покладених трохи ні кредитів, і вела через те існування дуже тиждень.*) Треба дійсно дивуватись витривалості й господарності Драгоманова, що він в таких тяжких обставинах не тільки сам не спустив ся „на дно“, а цілих двадцять літ умудрявсь то на кредит то на копійчані ленти вести видавничу роботу і підтримувати менши обережних і менші роботоздатників товаришів. Але за всім тим організація видавничої роботи світила явними дефектами, які знеохочували і співробітників і публіку і тих хто фінансував їх роботу. Того чого хотіли київські ініціатори і все українське поступове громаданство: української свободної, безцензуриної преси, часописи хоч не великої, але постійної, регулярної — ніяк не виходило, і всі єї видання і публікації, зачинані і не докінчувані, волюмінозні томи „Громади“, в яких цілими роками маринувались різні роботи, сей огляд українського життя, що тяг ся 6 літ і так таки й не скінчив ся, — все се викликало шарікання, які неували й розвивали відносини, гальмували енергію, вносили занепіру і розбрат...

Франко в своїй пізньішій передмові до листів Драгоманова (І е. 9) дав досить різкий вираз колишньому невдоводенню з Громади й її ведення: „Що власне журнал, видаваний українською мовою на рівні європейських гучні бажала мати громада, ее я знаю з усі того делегата, що приїздив 1876 р. до Львова і телеграфічно запитував відеи Драгоманова: Wie mit Journal? А щож зробив Драгоманов із того журналу? Видавництво „Громаду“, ряд альманахів, цінного, хоч досить одностороннього змісту, але власне що до форми — редакційних монструально, видаваних без ладу, заповнених довжезними і іноді досить механично зліпленими статтями самого Драгоманова (до таких злішків треба зачислити статю про школи та фелетопове балакання на майже 200 сторін друку из. Україна і центри).“ Але з вище наведених пригадок Драгоманова і пізніших інструкцій (див. нижче) видно, що не самого тільки журналу, а „видавництва“, себто цілої системи різких видань, бажала сама таки громада, і Драгоманову можна закинути тільки, що він не вмів поділити матеріалу „Громади“ на регулярніші вищукані.

При кінці 1879 р. з неоплаченими „Волами“ на шість і розпочатим V томом „Громади“, котрий не було чим докінчити, Дагоманов опинився в становищі доволі таки сумніж. Груна, яка збиралась наоколо „Громади“, за недостачею свого, скільки небудь налагодженого органу, мусіла пробавлятись пришагідними бронюроками або ходити в ірийки не тільки для популяризації своїх поглядів, але й для того щоб могти їх де небудь висловити. Все якось не йшло. Віденці, збокутувавши торік „Громадського Друга“, задумали видати „Славянський Альманах“; Драгоманов виладив для п'ятого студію про „Політичні думки в нових українських піснях“, але вона не побачила світу, тому що „Альманах“ був

*) От як описує Павлик Драгоманівські гаради в Женеві в одній неадрукованій статті 1879 р.: три київські темні покойки, де жив Д-в з жінкою, двома дітьми і прислугою; скучий сіданок і вечера, обід з позивки і мяса, гірше ніж із звичайний робітник; брак гроша на який небудь духовий комфорт, напівть на газети (ІІ е. 66—7).

сконфіскованій, і потім в переробленій і поширеній формі Драгоманов випускав її п. з. „Нові українські пісні про громадські справи“, як окрему відбитку з III кн. періодичної „Громади“, що не вийшла теж. У Львові Франко з Белесм й деякими іншими молодими (Даниловичем, Олеськовим) задумали на 1881 р. „ілюстровану літературно-політично-наукову часопис Світ“, щоб продовжувати, в здергливіших формах курс „Громадського Друга“. Драгоманов згодився брати в ній участь, дав статю про Костомарова, але розсердився за те, що й поміщенено без його підпису, страху ради прокураторського, — й відійшов від неї.

Снайробітництво в російських часописах, чи революційних, чи підцензурних, ставало все менше можливим і доцільним. Підцензурні від реакційним обухом все більше звязувались з усікими цензурними оглядами, писати в них можна було тільки міняючи псевдоніми, то значить тратячи всяку фізіономію. В революційних кругах все гостріше виявлялось розходження між революційним українством — федерацістським та децентралістським, і великоруським — швеляційним і централістським. З прицініяльних, теоретичних ріжниць се де далі — переходило на відносин особисті, гурткові, безповоротно неувало всяку кооперацію, не давало можливості підходити до справ обективно, і що гірше — утрудняло кооперацію і з європейськими соціалістичними та революційними групами — бо її тут приходилося перед усім розмежовуватись і устанавлюти точку погляду на суперечні російсько-українські питання, котрі західнім соціалістам і революціонером здалека здавались дрібними і з погляду загальних інтересів — негідними і непорозуміннями.

В 1879 р. Драгоманов і Навлик прийняли пропозицію працювати в новозаснованім німецьким соціалістами *Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*. Навлик взявся вести тут хроніку українського руху. Але часопис була вже тісно звязана з великоруськими соціал-революціонерами з „Впереду“, і Драгоманов скоро побачив себе змушенним завізати на її сторінках полеміку з Лавровим. Його статя інтересна для нас, як одна з предтеч класичної праці Драгоманова — „Историческая Польша и великокорусская демократия“ (вона друкується нижче, з двома іншими анальгічними статтями Драгоманова і Нодолинського в *Revue Socialiste*). Але ця полеміка була неприємним інцидентом для редакторів, німецьких марксистів, котрим близьше було становище соціалістів обіцерів, ніж українських „націоналістів“, якими атестували їх обіцероси (про це див. нижче в епоминах Е. Бернштайна). Так само на сторінках *Travailleur, Revue Socialiste i Rivista Internazionale del Socialismo*, де Драгоманов і Нодолинський умістили кілька статей в 1880 р., йм раз у раз приходилося порушувати полемічні міжнародні теми — полемізувати з соціалістами російськими і польськими та виянити українські національні кривди.

Се особливо було неприємно для Нодолинського, взагалі неоочого до сих національних супоречок. Пому не подобалась задиркувати Навлика супроти Поляків і рахунки з ними в *Jahrbuch-y* *), і це менше присмію було сваритись з старими товаришами з „Впереду“, як поба-

*) Навлик III с. 181.

чило нижче. Драгоманова ся полеміка захоплювала далеко спльнийше — і вибивала з соціалістичних кругів, де він не бачив від розуміння ні інтересу до них безкрайчих процесів, які захоплювали його. Але він віходи не тратив з очей загальніх політичних питань, в яких уважав для себе обов'язковим іти разом з російськими, польськими, єврейськими революціонерами. В 1878 р. він брав близьку участь в часописі „Община“, започаткованій згаданою анархістською групою „Работника“, і вона, завдяки його впливу, доволі виразно проводила федерацістичні погляди, не забуваючи й Українців — особливо в статтях Жуковського й Аксельрода. Була в тім часі і технічна кооперація групи „Громади“ з групою „Работника“: українські видання 1879—81 носять фірму: „друкарня „Работника“ і „Громади“: була спільні заходи по організації потайної друкарні на Україні. Сі звязки з Українцями викликали навіть діяній переполох серед російських соціалістів*), і Як. Стефанович, як чоловік обізнаний з українською мовою, взяв на себе обов'язок — в спеціальній статті розкрити гріхи „Громади“, а Н. Лавров в пізнійшій огляді поставив се в рахунок „Общини“, що вона „відкрила свої сторінки для південноруських націоналістів“.

І поза тим все таки співробітництво Драгоманова в російських часописах не переривалось, а крім того сам було винесено в них роках кілька брошуру, чи від себе, чи колективних, по різним біакучим питанням російської політики: *A l'opinion publique des peuples civilisés* — з приводу агентатів на царя, *La tyranie en Russie* — з приводу його убийства, „За чого старика обидили“ — з приводу агентата на Трепова, „Солов'я баснями не корятъ“ — отвертій лист Лоріс-Мелікову і т. д.

В дев'ятому річинцю паризької комуни вислав Драгоманов, спільно з Ляхоцьким і Навником, цікаву адресу французьким соціалістам:

*) Доволі інтересно споминає Дейч в своїх записках, як він і Стефанович були здивовані, прибивши ся до Женеви літом 1878 р. і побачивши, що такий поміркований чоловік і націоналіст як Драгоманов користується такими поражаючими місцевими революціонерами-анархістами:

„За короткий час свого побуту в Женеві він встиг здобути величезний вплив на провідну групу, яка тоді видавала журнал „Община“, бакуїнського напряму. Редакція цього органу не тільки містила в ній статті Драгоманова, але й велико рахувала ся з його поглядами. По словам Н. В. Аксельрода, члені редакції „Общини“, під безсумнівним впливом Драгоманова, трохи що не замінюючи „анархію“ з „федерацізмом“, і гадка про „конечну ціль“ зникала з нашої свідомості, замінюючись поняття „федерацістського устрою“. Як казав Аксельрод, редакція „Общини“ вважала Драгоманова „поміркованим анархістом“, що відрізняв ся від бакуїстів меншою „революційністю“, але близько стояв до неї своїми ідеалами — „конечною цілею“. (М. Н. Драгомановъ в изгнанії. Вѣсти. Европы 1913, X с. 205—6).

Сам Дейч так характеризує погляди Д-ва: „Драгоманов був тоді безсумнівно соціалістом, навіть „анархістом“, хоч і поміркованим. Людина з великого ерудіцією, особливо в історії, він був ознайомлений з усіма соціальними доктринами, починаючи від утопічних і кінчуючи сучасними. Але як у всіх, так і в відносинах до соціалізму Драгоманов був чоловік своєрідний. Іні з якою соціалістичною системою він не погоджував ся, в кождій знаходив якісь хиби, невірності. Але не виробив і не старав ся ширити якусь свою самостійну теорію. Для цього соціалізм мав загу ідеалу, досягтидалекого — „коли ще він здійснить ся!“, або як недвомісно він висловлювався у одній з своїх українських писань: „се діло затяжне“ (с. 211).

„Іменем соціалістично-федералістської України прилучаємося до почувань соціалістів Франції, які святкують день проголошення Паризької Комуни 1871 р. Нехай росте все сильніше се відроджене почину, даного Паризькою Комуною, яке вже проявило себе так показно в організації федерації робітничої соціалістичної партії — давнійше такої централізованої. Нехай його тріумф служить підтримкою федерацістичним ідеям в інших краях (з початку будо: нехай дасть спасений приклад соціалістам інших країв). Михайлло Драгоманов з Ніцци, редактор „Громади“ (*La Commune*). Антін Яхоцький з Києва, друкар. Михайлло Навлик, з Галичини, редактор „Громадського Друга“ (*L'Ami des Communes*) у Львові.*)

Як бачиво, Драгоманов скористав з нагоди, щоб заманіфестувати і поставити під охорону авторитету Комуни свій анархічний федерацізм супроти соціалістичного централізму великоруського і польського.

На сторінках „Громади“ він підчеркував суголосність свого українського федерацізму з федерацізмом латинським, що стояв під впливами Прудона і Бакуніна. Під час паризького конгресу 1878 р. він позиціонувався з піддніово-французькими федерацістами-прудонівцями, які силивались звести провансальсько-каталонський рух на трунт соціалістичний, в духу Прудона. В органі *L'Alliance Latine, Revue Fédéraliste de peuples latins* Д-в умістив статю *Le panslavisme fédéraliste*, де в паралелю вселатинському федерацізму, висуваному ініціаторами цього видання, розвивав свою ідею всеслов'янського і західно-европейського соціалістичного федерацізму — проти московського панславізму та пангерманізму, проти котрого головно звертали своє вистре „латинські федерації“.*²) Але се була течія доволі сумнівного соціалізму і навіть радикалізму: піддніово-французький рух мав небезпечні нахилі в бік клерикалізму і монархізму, подібно як австрійський федераційний курс Гогенварта. Так що солідаризувати ся з ним було доволі небезечно.

Грізня з соціалістами московськими і польськими і що з того виніввало — шуканне однодуяців на національно-федеративнім грунті в сferах мало або й зовсім не соціалістичних, були особливо пінрискій Подолинському, як я вже запримітив. У цього не було тих нахилів до національного українства, які тримало в своїй владі Драгоманова не вважаючи на весь його космополітизм чи европеїзм. Й-ї був більше соціалістом, ніж націоналістом: його — як і Зібера — тягло більше в бік загальних питань, і українство все уявлялось йому як соціал-революційна справа. Тому хоч і він не раз, пізнадаючи впливам Драгоманова,

*) Навлик. III с. 516.

**) Громада IV с. 344-5. Навлик в цитованій вище статі так характеризував етато Громади, як вірний ученик і інтерпретатор ідей Драгоманова, відбиваючи, очевидно, тодішні розмови в гуртку: в Громаді „проведений іменно західно-европейський соціалізм (громадівство) в анархічній і федерацістичній його формі, котра, як звіено, панує в думках передової інтелігенції всіх південних націй, не виключаючи й української“. І додає: „Федерацістичний і анархічний також соціалістичний програма Інтернаціоналу, почата і написаний, і зовсім прийнятий тим самим Марксом, на котрого так нещасливо покликався „Правда“, як на противника думок, проведених в „Громаді“ (III с. 66).

і свого власного подражання, входив в полемичну течію, але в своїй стихії він там себе нечув.

Одну за другою обробив він дві популярні монографії — згадану вже вище студію з соціальної гігієни (Лінгті і здоров'я людей на Україні, 1878), за цею другу — про економічне становище робітника в ремеслі і фабричнім промислі України. Вона служила продовженням його давнішої студії про „Хліборобство“, і в закінченні, коротко начеркуючи програму соціалізації продукції, І-й зновідав нову студію спеціально „про впорядкування громадського господарства“.*). Заразом він працював над загальнішими працями: одна стаття мала на меті помирити соціалістичні доктрини з природничим еволюціонізмом (дарвінізмом), котрий деяким природникам (особливо авторитетному Гекелеві) уявлявся як щось інепримирено противне; друга — про відносини фізичної енергії до людської продукції (ся друга розвідка, яка дала привід до листування з Маркеом, і до інтересного обміну гадами між Енгельсом і Маркеом, подасться ся пізніше).

Маочай на гадці популяризувати свої соціалістичні погляди перед усім серед українського громадянства, він мусив дуже прикро відчувати брак українського органу, і западто велику залежність „Громади“ від Драгоманова, який робив її трібуною своїх неглазів і своєї полеміки та доволі безцеремонно пренаруявав своїми критичними замітками праці інших співробітників (як було се напр. з статєю Вовка про Шевченка). До них власних вражень І-го прилучались інше й виліви його жінки, Наталії Якимівні, людини зовсім чужої українству і всім симпатіям звязаної з російськими революційними гуртками: їй дуже не подобалась полеміка Драгоманова проти революційного терору і гризня на національному грунті з російськими і польськими революціонерами, що в розпалі полеміки в 1880 р. обсцінались тут, на еміграційнім ґрунті, в оден против-український фронт. В залежності від дуже не-

*.) Ремесла й хвабрики на Україні, зложив С. Подолинський, Женева, нечтина „Работника“ і „Громади“, 1880, ст. 148. Виймаю де що з закінчення:

„Ми бажаємо такого впорядкування праці:

„Земля повинна належати до громад людей, які на ній працюють, так само як і струменти, машини, будинки, потрібні для хліборобства. Тільки громада людей вкуні може упорядкувати гарне, велике, машинне хліборобство, найкористійше по здобутку і найлекшо по довжині і тяжкості праці.

„Так само всі ремесницькі майстерні, мануфактури, хвабрики повинні належати до громад тих робітників, котрі на їх працюють; бо тільки таким робом минеться боротьба між осібними здобувачелями, тільки таким робом полекшаця праці через машини і користь од їх винаде на долю всіх людей, замість того щоб рішати (розв.: позбавляти) велику частку їх останнього заробітку. Кожен працюючий чоловік повинен мати вільний доступ, на рівних з усіма правах, в громаду такої праці, до якої він має найбільш прихильності, або навіть і до кількох громад, коли він бажатиме працювати різну роботу.

„Коли б нас хто запитав, чи хочемо ми скасувати дрібні мужицькі хліборобські господарства, де хозяїн робить сам без наймитів, і такі самі дрібні ремісницькі господарства, то скажемо: в таких самостійних господарствах, хоч і осібних, ми великого лиха не бачимо, бо в їх немає гіршої неправди: користування чужою працею. Усі ж господарства, як хліборобські, так ремісницькі, мануфактурні й хвабричні, на котрих єсть хоч один наймит, мусять бути повернуті в громадські. Думаемо теж, що дрібні особисті хозяйства не дуже довго вдергатися поруч з громадськими.“

рівних відносин в сім'ї, Сергій Подолинський, коли відношення його з жінкою неувались, понадав в орбіту сієї полеміки, коли наладжувались - оправдував тактику російських революціонерів і був певдоводений українською полемікою з ними й Наваками.*)

З цих мотивів, коли Драгоманов застався без усіх грошей на своє видавництво, Подолинський піಡає свого приїзду до Женеви літом 1880 р. перевів свій проект, що він перебере на свій кошт видання „Громади“, візьме на своє утримання Навака, котрого Драгоманов не міг звідки далі утримувати (так само як і Кузьму), — з тим щоб „Громада“ виходила періодично, під редакцією Драгоманова, Навака і Подолинського. Драгоманов дуже противився своєму проекту,**) але вкінці дав згоду. Була вироблена програма, яка посить в останній друкованій своїй редакції дату 1 вересня 1880 р., але очевидно довго дебатувалась і перероблялась (Л. М. Драгоманова, що жила на селі, вже при кінці лінії написа в одній листі, чи програма нової часописи ще друкується — Навл. III е. 195). Но свідоцтву Навака ***), вона була написана головно Подолинським, який виє сюди не тільки ясну програму соціалізації природних засобів і зварядж продукції, але й революційну методу її осингенія: дружного повегання для визволення від чужоземної неволі й інанування ексільоататорів. При журналі мав виходити інтернаціональний листок „La Federation — Вільна Спілка“, відновлений пізн. „Славянської Громади“. Се була, очевидно, ідея Драгоманова, який зараз вкладав для першого (і єдиного) випуска статейку: „Естественные области и пропаганда соціалізма на плебейскихъ языкахъ Восточной Европы“. В перший книжці самої „Громади“, яка вийшла до-перва з початком 1881 р. (і має сей рік на обкладинці, а в середині

*.) Про се в листах Навака, що живши в домі Подолинського був втася-
ничений в сю прихрну домашню політику; але піддавши сам, до певної міри,
настроями Подолинських, по перших вістях про убийство Александра II, і спонавши тим
чином в суперечність з поглядами Драгоманова (про се пізн. с. 85), він здається
не стригає ся від спокуси, рятуючи себе, відвсти бурю на Подолинських і доволі
карикатурно описував ї-ву зміни в поглядах Подолинського: „Ви казали, що в ваших
з Подолинським стосунках найважкіше — перекінчання його прінципів, а для цього
в цій сираві единій комісаєте стосунки з жінкою і особистий настрій, т. е. без-
мотивні примхи. В половині 1880 р. [коли Подолинські разом приїздили до
Швайцарії] він був тероріст. Потім до приїзду в Мюнхене (нат. Я(кожівни)
заше казав, що в Росії буде добро тільки тоді, коли уряд вивішає всіх р(уських)
р(еволюціонерів), котрих би то треба зонем звільнити з лиця землі [очевидно, се якісь
перебільшенні винади против національної нетolerантності російських революціонерів],
і коли ми (т. е. Українці) покористуємося тим, що воно нам прочистили ґрунт.
Тепер [по поверненні жінки до Мюнхене й помиренню Сергія Подолинського
з нею] він не знає і не бачить нічого окрім терору. Згадка про (Подолинського)ого
не належить до речі, я спімнув його між інчим через те, що й остатна його увага,
що ми (Українці) повинні брати спечені р(уськими) соц(іалістами) каштани, мене
дуже вражала, і против цого й таких єго відносин до р. соц. я завше з ним
спорив в Ж(еневі), в М(юнхене).“ — Навл. III е. 494.

**) „Коли в 1879 (треба: 1880) С. Н. зачав видавати своїя коштом періо-
дичну „Громаду“ (проект, котрому я довго протививсь, — покликавсь на М.
Навака)“ — писав І-в в Сноминах, е. 187.

***) Нерениска е. 177: „Періодичну Громаду з її різкою програмою (напи-
саною Подолинським“. Не так рішучо в бібл. показнику писаний Драгоманов,
е. XVII: „Программа (найбільше Подолинського)“.

1880 р., листопад – грудень), крім програми була уміщена стаття Нодолинського: «Громадство і теорія Дарвіна», його ж статя про соціалістичний рух в Англії, початок новогодніх Навлинок, і хроніка соціального життя з України російської та австрійської та за кордону, написана Драгомановим і Навликом. Навіть книжки, які вийшли на весну 1881 р. (уже без означення місців) перебили написання Навлинкових сестер про паганку адміністрації, яку їм принісloe терти. Статті написані, розуміється, не без інтересу, як ілюстрація галицької сироваті, для авторів «Громади» все таки були жалю, та в написаній були діалектом, з масою польських цитат, і книжка вийшла в сумі мало інтересною: написання Навлинкових зайняли більшу половину її. Нодолинський тільки докінчив свій огляд соціалістичного руху в Англії та Франції, та пішли ще хроникарські замітки. Цікавіший матеріал повідкладали до кн. III – але її уже не судилась вийти, тільки «Нові штучі» Д-ва пішли в світ як окрема видобутка.

Видання взагалі било пізною і не дуже пізною, тому що Нодолинський ділко жив в Монпельє – ще й узвів до себе Навлинка на утримання (замість умовленої плати) – так що все робилось листуванням між Монпельє і Женевою. Се відбивалось і в техніці і неуважою відносини між членами редакції: виникали всікі дрібні непорозуміння, недоволення, образи. Знов вийшли на верх драматичні питання про відносини до російських бунтарів, терору і т. д. Огляд українського життя в I кн. «Громади», написаний Драгомановим, з його звичайними докорами за соціалістичну безграмотність і московського централізму російських бунтарів викликав новий вибух гніву на його серед російської еміграції, і зокрема в гуртку Нодолинських. Один з обожкованих українських революціонерів Присецький називав статю Драгоманова „просто ичесною і поштою“. Нодолинська іронізувала перед Навликом, що „звісно, нам з вами, Навлик, не обидно за статю, але людям, які жертвують своє життя й т. д. . . . Нодолинський перед її приїздом дуже хвалив статю, а потім і собі став казати, що в ній „за боогою виласло руських соціалістів“, і хоч по конституції часини кождий з редакторів сам відповідав за те, що друкує під своїм іменем, він не устоїв на смі принципі і написав Драгоманову, щоб він прислав йому на перегляд усі рукописи перед тим як вони йдуть до друкарні, а Навлик мав необережність написати Д-вим, що ся цензура звернена против його, і т. д. (ІІІ с. 362.)

Стідом наспіла вість про убийство Александра II. В гуртку Нодолинських вона викликала незвичайну радість. Маленький гурток емігрантів, „без ріжущі віроєновідання“, сиралив радісні поминки по царі, і Навлик, не вгадуючи пастрорів Драгоманових, розмахнувся до них велиководним листом: „Нові думки, нові надії й для України; я ставлю точку і йду розказувати з людьми, бо вендти не можу. Н. І. (Нодолинська) страх рада за терористів. Я завше призначав за ними ту велику заслугу, що вони пхнути російський деспотизм на край ноги. Тепер там, певне, будуть рухи, рухи й рухи. Якби були люди з толком, то й українським мужикам можна би добути дещо. Я думав би, що й нам, т. с. власне М. Пчу (Драгоманову) слід би написати проглямацию до українського народу про те, що і як би сму тепер робити. та, на лихо.

за далеко. Думаю також, що власне тепер неприміно треба видавати в Румунії, або де, революційний листок по українськи, — поки ще буде жити в російській державі, перед парламентом." (III, 389.)

Але Драгоманов, який взагалі в питанні терору не м'є підстави твердої позиції,*) а тепер іще був в такім гострім конфлікті з російськими революціонерами, що він супроти акту 1 березня ходив тощо, що незвичайно вразив емігрантську братію. На адресу літераторів з цього приводу він пустив прискре слово „канібалізм“ в по-моні „Вільної Спільноті“, залишив доволі неприхильне становище в своїй французькій брошуру (La Tugannicide) і не скутився на присрі вирази в приватних розмовах. Все се посувало відносини ще гірше.

В Монреаль вже перед тим, з огляду на „бездаде й повільності видавання“, що виходила з тих поштових зносин Монреаль й Женеви,

*) От що писав з цього правду, вже ретроспективно, Драгоманову Навасік, стараючись винти з цього конфлікту: „Ви можете ще завважати уні про наші принципіальні непорозуміння що до російського терору, або що я неприміню що до цього свої думки. Останнє було певірно. Сам я пізнього убийства, пізнього насильства над особою чи групою не признаю, а тим менше можу ставити їх в прінципі для кого небудь. Я, як знаєте, не похвалив і Фокіна за Івана [в косівецькій справі], а тільки хотів сказати, що коли вже перший конечно хотів покарати его за зраду, то треба було це зробити явно і відповідати за це перед судом і головно перед громадською думкою, як Засуліч, но що лише й зрадників, як і всіх, оставить на відвічальність їх власного сумління, і тут тим способом зробилось би більшим удержком від поганих поступків, ніж теперішні слідства, суди й кари. Що ж до російського терору, то до него я відносин ся завше однаково. Я вважав его ділом соїстії самих убийців, — котрим же самим воно не легко, і котрі, видно, інакше не могли зробити як зробили, — і давив ся на него з погляду тільки російських стосунків: с там партія, котра давила і давить усіх, — уряд: нема широкого опозиційного руху самої громади, а с соціалісти, котрі почали й убивати. Я не скажу, щоб воин або хто інший робили це й далі, во не скажу, що стріливши в Трепова, убивши Мезенцова і царя, воин зробили зле і безкористно для самої політичної волі в Россії. Напротив того, ці три чинники і особливо третій вдарили в саму „точку“ і приблизили час волі в Россії, бодай о ступіні від попереднього. Но тільки ці три. Вказавши на самодержество репрезентантів російських урядників, III отд. і самодержавія, — рос. соціалісти не новині були ставити убийства в прінципі, хоть би вже для того, що тепер уже нічого не здивуєш, і що воини справді авулюють думки самих діячів, — а покликати до боротьби саму громаду, організуючи єї до поетапного в різні товариства, кожде для своєї цілі і на своїм місті і власне більше на провінції, між різними народами. І ви так думали й писали. [Навасік дійсно тут тільки переказує погляди самого Др-ва.] Но ми різно подивились на вбійство Ал. П. Я ему був і є рад і признаю его користність. Ви ж за це й мене назвали, при Файніцкія, канібалом. Я стояв проти сеї фрази в вашій по-моні до 1 N „В. Спілки“, раз за Й різкість, а потім і за те, що се особисте діло всякого, як хто віднесе ся до цього приватно (о публичних заявах канібалістства я ще тоді не чув, і спершу і в Женеві не узів). Як ви особисто віднеслися до сяерти Ал. П, до цього публиці також мало діла; ви тілько були праві, коли боронились від солідарності з росс. соц. рев. партією, могли сказати й новиць свою думку, та тілько не тає різко. Та це ваше діло. Но москву, ви зробили би були далеко лішче, якби були дали заголовок своїй брошуру не „tugannicide“, а політич. убийства в Россії взагалі, при чій могли вказати й на безкористність особливо пропріціальних убийств, польських напр., і непорозуміння було би далеко менше, особливо якби ви були віднеслися до них тілько як до прінципіальної теорії на будуще для Россії, і при тім вдарили виключно на тих, що гвалтували заа границі за терор протів царя. Но крайній жір для мене ваша постанова питання зовсім зеніт тільки після 15 N „В. Слова“. Я з нею й годжу ся зовсім“ (III в. 493).

нинк був проект перетягнути до Монмельє друкарню, Кузьму і самого Драгоманова, якби він згодився, а як ні — то приймайші перенести труп і експедіцю „Громади“. Подолинський покладав на сподіванні поделки для преси в Франції, приймав на себе всі видатки що до друкарні і експедіції: через Марсель, з тутешніми пароплавами, він сподіавався організувати транспорт до румунських портів, а звідти, можливо, не тяжко було б наладити колонортаж до Галичини й України. Вибираючись на венецу на подудне, жабуть для здоров'я (див. вище с. 21), Подолинський намірявесь зробити розвідку в чорноморських портах і в Галичині та повезти з собою пробний транспорт „Громади“. Навлик збирався осісти в Румунії, Подолинський обіцяв дати гроши на відавання там маленького українського листка: „чорнопередільця“ Присецький, що жив тоді в Монмельє, подавав надію на встановлення там пронима „чорнопередільців“ нової друкарні — Навлик сподіавсь мати при тім заробіток (ІІ с. 340, 357, 385).

Тепер, під першими враженнями 1 березня, ці плани розіціяні ще пізніше — еміграцію тягло до дому, або приймайші близше до кордонів, щоб мати зможу живіти і безпосередніше реагувати на російські події. Такі були гадки і у Українців і у Росіян (*). Старі плани російської еміграції — пересунутись на російсько-румунську границю (див. пізше с. 91) віджили з новою силовою. Подолинська й Навлик дуже переймались пізно. Подолинський рішив був відложить свій Алжір, а зараз поїхати до Женеви — очевидно, щоб змовитись про ці нові плані; написав бо батьків по гроті — для тих же плянів очевидно, і т. д. Проектовано спільно з „чорнопередільцями“ заложити невелику друкарню в Румунії — „так що коли заарештують, то аби не було великої шкоди“, і видавати „маленький інперіодичний листок“, друкувати там „все хвилює, остре й притіцне“. А „Громада“ з своєю друкарнею поки що зісталась би в Женеві, і туди б ішло те що не могло б пройти в Румунії — бо її пресова свобода не викликала особливого довіри, і треба було рахуватись з можливістю російського патрулю на уряд. Навлик мріяв з Румунії завести звязки як не з Галичиною то приймші з Буковиною, діставати відти матеріал для „Громади“ і т. д.

Драгоманов до всього цього поставився з неохотою. Віддавши Громаду в розпорядження Подолинського і Навліка, і радикально розійшовшись з соціал-революційними російськими кругами він все більше відходив від анархистично-революційного федералізму в бік федерації конституційно-парламентарного, і маючи орган для його проповіді в новозаснованім „Вольшім Слові“ (див. пізше с. 93), не хотів пускатись на нові емігрантські експерименти. Він не довіряв свободі преси Франції, тим менше Румунії — за князя румунського не був навіть так як за Картера тірана женевського*. Кінець кінцем годився віддати друкарню на відповідальність Навліка й Подолинського, з тим щоб вони її везли

* Пізніше, виправдуючись перед Др-вим, Навлик писав, що перший сю гадку підійде отої „земляк“ Присецький (с. 402), який потім, поговоривши з емігрантами в Парижі, пішов з тим назад (с. 421). Але в кождім разі Подолинські і Навлик якийсь час були дуже захоплені сим планом.

хоч би й до Румунії: обіцяв писати до румунської Громади ще більше після до женевської, коли з того так радикально змінить коректуру й адміністрацію; але сам не годив ся іхати пікуди — „скрізь Льондона та Кієва“. Його скептицизм що до Румунії — поділений також і паризькими емігрантами, з котрими радивсь Црисецький, був дійсно слідом оправданий вістями з Румунії — там після 1 березня як раз пішла пагінка на російських емігрантів, так що вони мусили відійти навіть на сидженті місяця (III, 382, 424).

Ніяни революційної агітації однаке не покидали людей. Супроти неохоти Др-ова Навлик сам засів до складання революційного маніфесту що мав бути оновленій російськими соціалістами в усіх мовах Росії. Наводжу отсії уривки з його начерку — який зіставсь однаке теж тільки просвітом. Він може характеризувати тодішні настрої й ідеї:

„Слухайте мужики: Ви були сотні літ кріпостними, та й тепер ви не волні. Ви працюєте усю життя вашу над силу, аза того що один підати ваші більші, піж земля ваша дас вам доходу. Слухайте нашої ради: вся земля, на котрій ви працюєте, новинна бути ваша і не повинні ви школи платити й кошікі податів з землі. У кого ж землі цілком нема або мало, той новинен й дістати заремін з казенної і панскої на душу по стільку, по кілько де прийде ся, коли вся земля буде в руках мужиків.

„Слухайте робітники: Цілий вік ви працюєте на хазяїв і вони з вашої праці барині збивають, а як прийде на вас старість, або робота ви покалічить, то їсти вам нічого й похоронити виши шашо. Слухайте нашої ради: Нехай всі заводи, фабрики, машини й майстерні належать тільки товариству тих робітників, що працюють на них своїми руками.

„Щоб можна нам (соціалістам) писати й розказувати людям, як поправити їх гірке життя, як постановили вбивати й повалити велике начальство, а вам, мужикам і робітникам, радимо захоплювати тимчасом в ваші руки те що кому еслі. Подаймо собі руку против тихих ворогів.

„Сила, котрою вони держать ся і побивають і нас і вас, це військо.

„Слухайте, солдати... Вбивайте краще начальство, що каже вам як авірям безисвінно проливати фюдеску кров, — поможить справитися мужикам, робітникам і нам з тяжкими людськими ворогами: начальством і панами, а після й розходіться з ружам до дому.

„Послушайте ж ви мужики, робітники й солдати, нашої ради: збунийтися все разом, в один день, скиньте з себе й розбиймо в дрібні кавалочки тяжке яро, що наложив на вас царь з панами, й почніть працювати собою самі, як скаже вам ваше серце, ваш розум і ваша воля“ (III, 429).

На жаль, тут в листуванні Навліка з Драгомановим, що служило живою хронікою життя гуртка, настунає прогалина: між Навліком і Драгомановим з'явила тоді незгодна, з приводу допущених Навліком нетактовностей в відносинах до самі Драгоманова, і за сим мовчанням зістається ся писемо в подробицях катастрофа, яка видала в тім часі на Подолинського, вирвала його з революційних рядів і тяжко відбилась на життю нашої громадки. Попробую начеркнути її контури, опираючись на уривкових згадках, розкидених в пізнішіх писаниях його

товаришів і рідні — в надії що люде, більше обізані в фактичних подробицях, подадуть свої доновлення чи спростування.

Очевидно, проєкт нової Громади 1880 р., чи відомості про цього, пішовши на Україну, викликали ріжкі атаки на Подолинського, який тут виступив вперше як оден з відповідальних редакторів женевських видань, і був з них найбільш вдачною метою для чорносотенної нагінки. Наприк чакає, що Драгоманов був против підписання Подолинського як редактора, може власне з цих мотивів (Перен. 177). Драгоманов у своїх споминах натякає на дуже характеристичні мотиви цього походу: бувший генерал-губернатор київський Чертков, власник великих маєтків і завзятий „благодійбратьєтель“, пакинув оком на маєток Подолинських; старі батьки — одною ногою в могилі, і однокій свадкоємець — політичний емігрант, се була доволі сконкуслива комбінація для афери. „Кіевлянинъ“, орган Генерал-Губернатора, з кінцем 1880 року починає завзяту кампанію против злочинної женевської роботи, против Драгоманова як головною злочинця, який „розвращає“ недозрілу молодіж і ексельоатує її матеріальні засоби під ідейного погримкою. Заразом починається дедлітинний шантаж супроти старих батьків Подолинського. Їм „ставить ся на відс“: що богаті засоби, які вони посилають співочи, їдуть на революційну роботу, противдержавну агітацію; дасть ся зрезуміти, чим єє пахніє. Переякання обивательська і чорносотенна компанія, яка оточує їх, давно вже вороже настроєна до „літгілізму“ молодого Подолинського, свідоко чи не свідомо розвиває й поглублює цю тему. Очевидно, іронієт ся естрадне слово — „конфіекація!“, дуже добре знає в цих кругах, де руки були новій польських маєтків конфіекованих за причетність до повстання. Нешансний „поет пушкінської плєяди“ пише по газетах якісь паскудетва на Драгоманова, складаючи на цього всі гріхи сина, але заразом їде на генерал-губернатську вудку й годить си продати Черткову маєток свого сина — щоб відвернути від себе „височайшу“ і всяку іншу немилість за підтримування революційної роботи свого сина, та — зберігти від нової загибелі його матеріальні ресурси. Приймас до відома і благі поради близьких: „обуздати заблудшого“ і завернути його з позиційного шляху — голodom. Сергію Подолинському посилається батьківський ультіматум, що похи він буде тратити родинні засоби на видання революційної української часописів, посилюючи йому гриміт вриняється ся. Так, кажу, представляється „факт цього діла“, зводячи ті натяки, які досі мині удалось зібрати.*)

*) Драгоманов згадує в однім листі, в падолисті 1880 р. (Навл. III 247), що Бердаски, споляки Подолинських, збирають ся ініціати акусь кляузу на цього і С. Подолинського як „розвратителів“ їх сина Сергія В. (доволі звісного київського російського поета), який влетів в маленьку політичну історію. При кінці грудня Драгоманов пише листа до „Кіевлянина“ (тільки щоб відвести' душу, як то кажуть — листа не посилає) з приводу напасти на „нову Громаду“ і Драгоманова як головного злочинця, який підвів на се зло Навника Подолинського (III с. 313). Не маючи „Кіевлянина“, не можу провірити, що там було написано. В „Споминах“ (с. 187-8), пояснюючи свої відносини до Подолинського, Драгоманов пише: „Нині се не для того щоб убілати себе від болота, кинутого на мене родителіми С. П. в „Русской Старинѣ“, а для характеристики тих російських кругів, до яких належав батько С. Подолинського, один з поетів „пушкінської плєяди“. Додам, що С. П. був единий син у своїх родителів, і що маєток їх, котрий вони

Подолинський, в році своїх пляїв діставши такий батьківський ультіматум і зіставлений без усіх засобів, був збентежений до крайності. На руках у цього було прийните на себе видання, з неоплаченими рахунками вищуплених книжок, закупленого паперу, сівробітник Навлик, котрого він прийняв на своє утримання, з платою 100 фр. місячно, не кажучи вже про власну сім'ю. Порожнє для людини, яка ніколи не заробляла сама, а була джерелом підтримки для незасебної еміграції, було страшне. До крайнього збентеження привинилась, очевидно, жінка І-го, сильно роздражнена в тім часі проти Драгоманова, — почала, видко пилити чоловіка, що якби не звязувавсь був з драгоманівською компанією, пічого б не було.*^{*)} А тут ще похорували й померли її діти **). і Йод. був в такій матеріальній біді, що мусів на похорони просити грошей у Драгоманова! Віддаха, і перед тим уже хорій і розгравшися до крайності (оцінити хоч би вище наведені його різкі фрази про рос. революціонерів), став усе більше тратити рівновагу. Він написав якогось дуже обидного і несправедливого листа до Навлика, що, видно, звернувсь до цього по належну йому платню: докориць Навликови, що він і його сестра, котрій, на інстанцію Навлика, посыпались невеликі гроші, стали тягарем для „Громади“. Щось прикрого написав він і Драгомановим: було жабуть і більше таких винадків, що захмарили останні відносини Подолинського до товаришин.***) На початку січня він був уже в такім стані, що жінка відвезла його до неіхіятричної лічниці. Тенер батькам прийшлося понести на собі наслідки завареної генерал-губернаторськими руками каші! Мати Сергія на першу вість прилетіла до Монпельє, перевезла його до Парижа, сподіваючись кращого лікування. Надії не справлялись, і вона зісталась при сині, віддавши йому всі свої сили, з початку в Парижі, потім в Київі, куди його перевезено „за дозволом правительства“. Старий поет, розбивши власними руками щастє своєї сім'ї, тенер міг тільки осійувати се

так берегли, купив у них бувший київський ген.-губ. Чертков, орган котрого „Кіевляни“ приймав до сінтябрьської вагітності на С. Подолинського й на мене з поводу періодичної „Громади“, як раз перед тим, як влагодилася отя спродаж*. (с. 198). Навлик додав (Черениска с. 177): „Треба еказати, що про періодичну „Громаду“ з різною програмою (написаною Подолинським) була статя в офіціозім „Кіевлянинѣ“, де немов кликано родичів Подолинського зробити щось проти того“. Статі А. Подолинського в „Р. Старий“ я не знайшов, і тут у Д-ва жабуть помилка. Що велике роздражнення на еміграційний гурт, і особливо на Драгоманова серед рідні Подолинського було і без останнього шантажа, се можна міркувати з вищесказаною цитатою, с. 18.

^{)} Бачу на се напис в листі Навлика, з грудня 1881 р.; він пише Драгоманову, що крім покритя довгів зроблених за друк і папір „Громади“, з Подолинського не треба б більше брати грошей на видавництво — „бо вони мусіли й мусять — так я думаю [Навлик жив тоді вже в Женеві] — служити каяніем роздорів між ним і жінкою. Треба тілько трохи знати відносини С. А. до И. Я. (Подолинських), щоб оцінити це. Нехай би краче брав гроши [пояснене: від родичів, котрі ему відмовили через те, що він давав їх на „Громаду“] і разом з И. Я. робив низки терор [російський] чи що і нехай би через те не терпіли ані вони ані „Громада“ (III с. 512).

**) До сказаного вище (с. 21), на основі листування, додаю пояснення О. Любатович (Былое 1906, VI), що вмерли тоді від менінгіту менший синок І-го і донька Любатович, що була у І-ого на вихованні. Старший синок зістався, і за його хотія був голосний процес між жінкою і матірю Йод-го.

^{**)} Йод. III с. 447, 450, 511 й ін.

материнське поєвнення в передсмертних віршах.¹ Він тихо доторав, не тратячи до кінця своїх літературних інтересів, і вже скоро після перевезення сина до Києва — не виникавши трагічною долею своєю пізкого спочуття ні в тих російських кругах, котрих він тримав, ні в тих українських, котрим він задав такий удар своєю немудрою політикою. Його племінник, в цілованім уже некрольоту, гірко одмічує, що крім своїх і найближчих запамітних, тільки один якийсь заблудивший преодолувач словесності віддав останню честь „поетови пушкінської плеяди“, та генерал-губернатор ушанував своєю присутністю похорони царського камергера.

„Сю пору небіжчик Драгомановуважав за найтяжчу в своїм житію“, записує в своїх пізнійших згадках його вірний Навлик (Нер. 177). В Подолинськім він утратив і дорогоцінного товариша праці, і матеріальну опору, таку важку в самі критичні моменти, заставши ся з довгами по старим виданням („Громада“ 1879 р. і „Воли“), і з новими, зробленими за адміністрації Подолинського. В „Споминах“ своїх Д-в згадує, як йому в тодішніх своїх тощих фондів прийшлося заплатити 900 фр. за пороблені Подолинським видатки по „Громаді“ (с. 188). З Навликом, по його повороті з Монпельє до Женеви, він розеварив ся до решти — очевидно той, як то кажуть, почав йому дражнити нерви слабими сторонами свого, дійсно — доволі тяжкого характеру²), — так що Навлик кінець кінцем рішив лішити Швейцарію й вертати до краю — хоч з сим була звязана кара за „Ребеншукову Тетяну“ — 6 місяців вязниці. Нохинувши свою роботу коректора при „Вільвім Слові“, не попередивши Драгоманова, який йому се місце виробив, він в люті 1882 р. пустився до Відня, де зголосився до суду, і 22. II. сів у Львові на висідку.

Драгоманов зістав ся сам з Кузьмою, в обставинах просто гнітючих. Се була хвиля найгострішого його конфлікту з російськими революційними кругами. Обгостривши ся в 1880-1 рр. на ґрунті суперечок про московсько-польський централізм і заогнившіся становищем, яке Д-в зайняв супроти цареубийства, конфлікт наростиав потім все далі, з чисто політичних і теоретичних ріжниць перейшовши на особисті обвинувачення й брехні і дійшов павіть до таких інсінуацій на Драгоманова, як те що він постачас відомості російській жандармерії, і т. д. Вицітом сих відносин був поганий наскріль Черкезова против Драгоманова³) — скважно використаний не тільки польськими реакціонерами, але й галицькою шардовецькою пресою (в статі Партицького в Зорі),⁴) а глибокий несмак линивсь по сім інциденті у Д-ва майже до всеї революційної еміграції, тому що павіть і колишні її приятели, опинивши ся „в числі драки“, не мали відваги зайняти тверде становище в сій сумній еміграційній бійці.⁵) Ось як описує виці сей сумний епізод в своїм пізньішім листі:

¹) Листвуанне видане Навликом в III і IV тт. кореспонденції досить яскраво малює тодішні їх „несхильності“.

²) „Драгомановъ изъ Гадяча въ борьбѣ съ русскими соціалістами“. 1882.

³) Про се в брошури Драгоманова, передрукованій у Франка I с. 231.

⁴) Час в зважній мірі вигладив потім гострі враження цього конфлікту. Навіть Дейч в своїх пізнійших споминах, — цитованих вище, відзвивав ся з новим поважанням про політичні позиції Драгоманова. А П. В. Аксельрод, котрого я поідомив про плян отсюзого збірника, в листах до мене з самого теплою симпатією спомянув Драгоманова (як він його називав — „некийного теоретика-

„Як прихав я в Женеву, то зближившись з тутешніми анархістами старої школи, прудновської, а не тенерінської Мосто-Кроцкинської, дурин-мазуревсько-провокаторської), котрі себе називали европейцями і федералистами. Вони були недоволюючи пародичеством „Землі и Волі“ її іакобітством „Нар. Волі“. От жи й задумали де з ким утворити зарадническо-федеральний підконтроль „самобудівство“ і „обрушіння“ господствуючого в 1879—1881 кружка в роє, соц. рев. За базисе рішили взяти Румунію (Радлі) в Бессарабію, й Галичину (Навлик) з Україною. Аксельрод взявся побрати в Росію емісаром. Тільки там його записали в „самобудівник“, в „Чорний Нередиль“*) (од котрого він одхренувавсь в листах до мене) і він звів діло на те що прислав од якогось южного кружка програму хоч і „чорно-нередильську“, але все таки федеральну. Программу ту мусила виправити комісія з Ст(ефановича), Дейча, Ілеханова, Жуковського й мене. Її привезли делегатка й оставила в мене.

„Але поки Аксельрод був в Россії, Жуковський (западник і федералист, трохи не українофіл, див. „Реформи і революція“, отдельний отиск з „Общини“, вид. Громади) посварився зо меню через Поляків і в кінці з Поляками (!!) став за централізацію і обрушіння „проти націоналізма“ **). Чорно-нередильці тоді щось шахрували з Поляками і собі бацнули за централізацію, забувши навіть те що самі написали в 1-му N-рі. Звісно, що довідавшиесь, що Аксельрод прислав мені програму з федеральними ересями, та що й за цитатами на „Громаду“, вони скандалізувались і взялиши в мене програму для перегляду даліше заховали її і кликати мене до комітету не думали.

„Тимчасом Аксельрод прихав в Румунію і прислав мені лист, в котрім був і другий з підписом „хлонцаж“, до Ст(ефановича) — Дейча. Я поніс його в ресторан, де вони обідали, й зостав там все „сомнінє“ й делегатку. Завелась розмова й про програму. Вони стали щось перебріхувати й нарешті Ілеханов викликнув: „Да в'єдь программа у нас!“ „А у мене комісія“, сказав я. Через 2—3 години приходить „делегатка“ прохати, щоб я оддав „комісію“. Я сказав йй, що комісії цілої в мене нема, сеть тільки частинка (введені) зроблене Навликом (теж членом конспірації) — і що в її інтересі, як вірної делегатки, не тільки не одбирати в нас цього шматка, а навіть дати нам повну комісію програми, бо по всьому видно, що „чорно-нередильці“ ту програму не хотять пускати в світ. Делегатка й сама призналася в цьому, але все таки плакала за комісію. Тоді я сказав, що бачу, що все це діло йде так несуріозно, а потому я напину Аксельроду, що вмиваю руки, а й обіцяю випросити „комісію“ в Навлика, як побачу. Так я й зробив і одіє

основателя і публіциста Вашої партії*). „Я винеєсь самое лучшее впечатлініе изъ своихъ ветрѣчь и бесѣдъ съ Драгомановимъ. Я безъ малѣшаго преувеличія, съ полнѣйшои искренностю, могу сказать, что до сихъ поръ веноминаю о немъ съ чувствомъ глубочайшаго уваженія и глубочайшей симпатіи“, ишо він в сих листах. „Раходяясь съ нимъ по основнымъ политическимъ и тактическимъ воззрѣніямъ, всеѣ или почти всеѣ редакторы и сотрудники издававшагося въ Женевѣ журнала „Община“, въ томъ числѣ и Стениакъ (Кравчинський) пітали къ нему лучшія чувства и относились къ нему съ величайшимъ уваженіемъ какъ къ выекообразованному, мужественному и неутомимому борцу за демократію.“

*) Почав виходити з січня 1880 р.

**) Мова, очевидно, про „розрив“ літом 1880 р., описаній Дейчом.

кою в квадиру сонинка, де застав одного Стефановича і oddав йому ту кою.

„На моого звістку [про се] Аксельрод одновів мені листами, в котрих прохав не збиратись редакції, жалівсь мені по секрету на черно-передбъльсів і Жуковського й т. п. На решті прийхав і привіз мені лист од кружка, в котрому мене просили приложить руку до программи і печатати. Але Дейч стрів Аксельрода (як сам той розказував Навлинку й мені) словами: „Вибірай або мене або Драгоманова“, — Аксельрод переликався. Я тим паче одрікся од редакції й прохав тільки Аксельрода, щоб він повідав усе „кружку“.

„А-д поїхав, потім вернувшись сів в Цюриху. Пройшло більш року і коли „делегатка“ попала в тюрму, і Навлинка теж не стало, *) чую я, що Ч(ерно)-Нср(едбъль)ні розказують, що я викрав з конверта якусь програму і т. п. (Нотім в листах до Січовіків у Віденії писали вже, що кою я післав в ЦІ отдѣл.). Приїхав А-род, я йому й каску: „Глядіть, що брешуть: прийміть міри, а то буде погано, як я возьмусь“. А-к-д божив ся, що до мене дійшли фальшиві чутки. Тільки я получаю лист од одного „ложакина“, в котрому всю „еміграцію“ і мене винуватять, що программа не напечатана, а з другого боку, другий „ложакин“, приїхавши з Москви, каже мені, що в Петро-Розумовському ходить по рукам черно-передбъльська программа, буцім то редакторша сільно во мною, і розказують, що я за одне з Ч. Н(едбъль)ю. Саме в той час зявляється ся бронюра Черказова з брехни про моє похищеніє документа. Я питав А-да, що він буде робити? Він просить мене нічого не писати, а обіцає сам виступити проти брехні. Проходить час, і А-к-д пише мені, що він забув, що таке післав мені, і потому виступати проти Ч(еркезо)ва не буде, а що, мовляв, коли в мене єсть його листи, то він би готовий передати діло третейському суду. Я одновідаю, що не розумію, в чім я з ним мав би судити ся, та коли він хоче, то прошу дозволу подати на суд усі його листи. Той отповіда, що піши наскоро в дорозі, поки жаке тільки, що я можу робити з його листами, що хочу. На тим замовк — і підписується ся на запроші-протесті Іл(іханова) і К-о. **)

„Я, звісно, плюнув на них. І тільки тоді як довідавсь, що брехню розказала Ч(еркезо)ву В. Зас(уліч) — котра тим часом ходила до мене на ради і переговори, і коли після того як получивши звістку, що Ст(ефанович)ч дуже себе погано держить в тюрмі, я мусів предсторегти В. З-ч, а вона мене звела (незданио для мене) з Д(ей)чом, — я нагадав цю справу, написавши В. З-ч, щоб вона мене панеред не зводила з зав'ядомими клеветниками. В. З. предложила третейський суд. Я прийняв з умовою, що вона сама вибере сторону й за мене, — та тільки щоб суд був глаєний. Вона тоді предлага умову, щоб при суді розбирати також і те, чому я не хочу одновідати на отвертий лист Іл(іханова) і К-о, і щоб судивсь і з ними. Я отповів, що лист осібне діло, і що можу судитись з нею, бо вона, повторюючи брехню, могла бути „в недорозумінні“, а ті пани добре знали, яку программу я отримав, як по-

*) Нагадую, що Навлинк виїхав в люті 1882 р.

**) „Одкритий лист“ підписаній Засуліч, Дейчом, Ілехановим, Богословським і Аксельродом, вийшов в липні 1882 р.

думив і яку копію оддав сам їм, — значить, вони могли бути тільки „закінченими“ брехунами, а з такими я не можу судитись. Засудів одновіда, що коли я не хочу судитись з Ці. і Ко, то їй вона не хоче за меною. Тоді я вже покликав її судитись за брехню, котру вона розповідала. Вона одновіда, що не може oddілітись од своїх приятелів. Ноєї, коли виявилось, що за штица Стефановича) і коли всім виявилась народновольсько-демократська грязь (од котрої я остерегав р. с-рев. масу), і коли прийшав суддя Степанк і його жінка, котрі були при співані з программою (в мене єсть їх листи, де вони розказують все діло так, як я написав вам), то Шаехадов і Дейч вже звернули все на Стефановича. Вони розказують, що Ср-ч, коли побачив, що я йду (з конісю), то виніув їх в другу хату, замкнув її, і коли я пішов, то виніув копію в камін, а їм сказав, що копія то була не з программи, а з осібного, іншого листу Аксєда і що він би то зробив мені достаточний виговор, так що далі вже не треба йм про це зо меною говорити. *)

Я навів се оповідання, як ілюстрацію того крайнього роздраження, яке виникло між Драгомановим і російськими революційними кругами і тій тяжкої атмосфери, в якій він тоді жив. Се роздраження не зісталось без впливу і на його соціально-політичну ідеологію. Так як в часі засновання „Громади“ він, не без впливу зв'язків з російськими прудоціями „Роботника“, сильно пішов від напряму, так тепер під враженнями свого революційного бруду, як він його називає, став відступати на старі позиції конституційного федерацізму. На цій турні утворилися його зв'язки з „земською конспірацією“, як він їх жартом називав — лібералами-конституціоналістами, котрих відпоручником звівся ся тут літом 1881 р. гайдельберзький слухач Аркадій Мальшинський, і запроець Драгоманова до свого тижневика, „Вільне Слово“, що він заложив в Женеві, мовляв як орган „Земського союзу“. На два роки, від літня 1881 р., В. Слово стало головною трибуною Драгоманову, за нехажливістю продовжувати „Громаду“, чи працювати в якісьє суголосії українським органі. З цього боку, очевидно, Драгоманов і цінив свою участь в етій журналі, незалежно від матеріальних міркувань — як джерело профіту, хоча се співробітництво приносilo йому велике обмеження з революційних російських і польських кругів, і сам Мальшинський в ролі редактора не дуже задоволяв його. Драгоманов закидав йому перівності — то аванси лівим, „екоки в пі-менську соц.-демократію та її у російській підлатині з Аксельродами“ (котрого Мальшинський прийняв, мовляв, по рекомендації Лаврова вести хроніку часописів), то несперебірчве спілкування з ріжими червоно-степенними елементами, або як висловлювався Драгоманов: скоки в консерватизм з „бывшими дипломатами“, інакше — сущін прохвостами, котрі тепер пішуть в „Суворинську газету“. Тим мотивував він, що попрацювавши півтора року в часописі як поетичний співробітник, він

*) Франко І с. 135—7, се коментар до статі Др-ва в Вільному Слові 1883 р., де згадувалось про цей інцидент. Паралельне, сучасне оповідання, паві Драгоманової, — Навінк IV с. 89—93.

з 1883 роком взяв на себе її редакцію, сподіваючись зробити органом більш витриманим.

Але ще перше після Драгоманов став фактичним редактором „В. Слова“, його, властиво від початку, вважали „Драгоманівською газетою“, бо він був його головною літературною і політичною силою, і з перших номерів (з 3-го власне) розночав друк свого обличчя на польських і російських якобинців — „Историческая Польша и великорусская демократия“. Сей прегарний твір — найкраще з публіцистичних писань Драгоманова, при всій соромірній спокійності і обсягливості тону своїми критичними замітками болюче зачішив уже й так напружений перви російських і польських його противників, приготовив той черкезівський виклад, про котрий вине була мова, і силу яких прикроється.*). Драгоманова записано не тільки в „бувші соціалісти“, але в запроданці, казъоні і т. д., бо про „Вольное Слово“ пущено ногохоси, що воно властиво віддається за правителствені грехи, — се провокаційна робота, Мальшинський являється ся в дійсності агентом міністра Ігнатієва, і т. д. Такі обвинувачення відразу винуло женевське „Общее Дело“ (видаване Ельштадтом, Зайцевим, Алісовим): воно називало „В. Слово“ „органом Ігнатієва, Бекідаровича (темного братушка) і Драгоманова“, і т. под. Драгоманов, видимо, вважав низце своєї чести поганувати з такими інсінуаціями, і коли Навлик поривавсь виступити в ролі обороїця „Вольного Слова“, Драгоманов його стримав, раз на завжди заборонивши виступати адвокатом в його справах. Але невно, що чуючи такі обвинувачення, Драгоманов постарається добре провірити, звідки йдуть греки Мальшинському, і коли не порвав відносин з „В. Словом“ до кінця, то очевидно був невиний їх бездоганного походження.

Нитаніє се зрештою винило буде не що давно знову, наслідком квіти В. Богучарського („Изъ истории политической борьбы въ 70-ыхъ и 80-ыхъ годахъ“, 1912), де сей історик рос. громадського руху проголосив делегацію Мальшинського від „Земського Союзу“ містіфікацією, котрої жертвою став „бездоганий з кожного погляду Драгоманов“. Полеміка, котру против його виводів новів в обороні „Вольного слова“ і Драгоманова Б. Кистаковський, а в пій взяли участь і нині близькі до сих сирав люди, все таки не довела питання до нової ясності, і Богучарський зістався при перекованих, що Мальшинський працював не для земців, а для свого гайдельберського товариша Гр. Шувалова, одного з членів ліберальної двірської партії, а Драгоманов таки був містіфікований.**)

*) Л. М. Драгоманова писала про се потіж Навликovi: як М. И. (Драгоманов) в статі „Цемокр.“ в В. Слові написав, що по їхньому задержкати і не панечатати літературної роботи даний їм для панечатання, коли вона не підходить до їх поглядів, пічого не значить — деякі з тутешніх, у котрих „риальне було в шумку“, почали пускати такий слух, що М. И., котрий проховідус чистоту средств, сам такий що читас иниєма на його імя прислані і сіма коїй. Ходила ця брехня по людям, поки не пайшла дурного Черкезова“. IV с. 90.

**) Головніше в сей полеміці (на котрій я не можу спинятись, бо весь епізод властиво являється ся епізодом женевського соціалістичного гуртка): Б. Кистаковскій: Стратици прошлаго, М.-ва, 1912, А. Кизеветтеръ: Земський Союзъ или Священая Дружина? (Рус. Вѣломости 1912, 22. IV). В. Я. Богучарекій, Земський Союзъ или Священная Дружина (Рус. Мысль 1912, IX). Б. Кистаковскій: Органъ Земского Союза „Вольное Слово“ и легенда

Що між людьми, з котрими мав звязки Мальшинський, могли бути і такі, котрих більше інтересувало розбиття терористичної пропаганди і розколення російської еміграції, ніж конституційна реформа, і з цього погляду вони цінили й участь Др-ва, який заявив себе рішучим противником терору, се, мабуть, трудно заперечити. Але, очевидно, ніяких умов Драгоманову в сім напрямі не ставилося, бо він їх би й не прийняв.

Він іноді почасти за своїми власними переконаннями, ироніючи еволюцію від безнадійної силки громад „Переднього Слова“ 1878 р., як кінцевої мети, до федеральної конституції „Вільної Сілки“ як близьшого завдання — що явилається потім (1884), як результат його власних міркувань і того матеріалу, який зібравсь у цього в руках за сей час. Но часті рахував ся, мабуть, з тим „земським“, конституційним рухом, котрого винновом став отець так званий „Земський союз“. Рух підіймав ся якраз найбільше на Україні, серед людей близьких Драгоманову і старий київський громаді (одним з найбільш активних його представників був брат С. Ф. Русової, Ліндфорс), і без сумніву робив вплив на Драгоманова, так гірко розчарованого в соц.-револь. кругах.

Але супроти цегельних ініціацій, котрими піктатись над ним за всю його еволюцію російські та польські революційні круги,*) він уявив тактику презирливого мовчання і не повідав того внутрішнього процесу, котрий тоді відбувався. Може бути однаке, що й сам винний не усвідомлював його.

Поки виходило „Волинь. Слово“, заробіток в нім задоволяв скромні вимоги прожитку Др-ва, і за помічю тих невеликих і приваткових підмог, які приходили з України, він продовжував також українські публікації. 1882 р. додрукував і випустив розпочатий 1879 р. п'ятий том „Громади“. На жаль, він мав дуже архівний характер: більшу половину його становила друга частина звісного нам зводу „звісток з України“, переважно матеріал 1876–7 рр., що тепер, після 1 березня 1881 р. етратив всецім свою актуальність. Коли жже й перед тим інтерес до „Громади“

о немъ (Рус. Мысль 1912, XI). В. Богучарский: Въ заключеніе полемики (ib. 1913, II). А. Приблѣзевъ: О „Вольномъ Словѣ“ и роли въ немъ Мальшинскаго (Рус. Богатство 1913 III). С. Ефремовъ: О томъ что было и чего не было (Укр. Жизнь 1915, X.)

*) З серед ріжких їх випадів на мене робить найбільше враження нозіця зайняти в сій пагінці пок. Лавровим. Коли тодішній лідер польських соціалістів-революціонерів Стан. Мендельсон в лондонськім Przedѣlswit-i 1891 р. переїхав сяще раз по сім інциденті, зачепивши колишній комітет Нар. Волі і „нікого“ Драгоманова, наче б то емігранта, що на рентнальні гроші при помочі правителівих фігур і звичайних шинків видавав в Женеві журнал п. з. „Вольное Слово“, — і здогадувавсь, що „прагдоподібно під витивом цього ‘радикала‘ виконавчий комітет „Народ. Волі“ зробив помилку — щоб не вжити сильнішого виразу — пішов з . . . съкою поліцією в переговори, котрих зміст павався лише ся підмовою на людях тодішнього „Комітету“. — Лавров відновів листом, де взяв в свою оборону комітет, а про Драгоманова висловивсь так: „первый безразличенъ какъ для меня такъ и для моихъ друзей, русскихъ соціалистовъ“. Така була епітафія єдиного соціал-революційного фронту, заложеного в 1873 р. в Цюриху! . . .

унав, то сей V том міг тільки збільшити розчарування і літ як на
могильний камінь на се видавництво. І Драгоманов уже більше не
відіймав жови про його продовження, а взявся за свої старі фольклорні
праці.

Випустив, ширше проробивши, свою працю про „нові українські пісні
про громадські справи (1764—1880)“, зананашену в віденськім „Слав.
Альманаху“ (1881). Нотім вернувсь до старої праці над корпусом істо-
ричних пісень: 1883 р. вийшов перший випуск, присвячений першій
половині XVIII в. (частина перша, розділ перший — кінець козацтва);
другий, доведений до руйнування Січи, вийшов два роки пізніше, за
спеціальною допомогою. Крім того видав в цих роках по українські, але
латинськими буквами, в інтересах приступності для галицьких робіт-
ників, Шевченкову „Марію“ в своїми увагами, як агітаційну, против-
церковну річ (1882).

Даліше сього тодішніх засобів Др-ова не було, і взагалі й се що
він робив, давалось йому все тжіже. Нід літо 1883 р., через кілька
місяців після того як Др-ов узвів на себе формальне редакторство
„Вол. Слова“, „земельні конспіратори“, як він та зві, разом по-
становили назвати „Вольное Слово“, і не давши Др-ову навіть
зможи загоди приготувати ліквідацію видання, воставив його перед до-
вершенням фактом. Др-ов ще раз опинився без усіх засобів, з не
оплаченими довгами часописи — трохи на розплату поверхиали через
вісім, десять місяців, а тим часом йому прийшлося пережити незвичайно
прикрі часи.

„В маю 1883 р. я зіставсь вже зовсім як Робізон Крузое
в богоносасемій Женеві“, писав він в пізнішім листі до киян (с.
47). „Випровадивши жінку з дітьми на море (по конечному наказуванню
лікарів по меншій мірі для двох) — випровадивши на позначені гропі,
я оставсь з 30 фр. на все літо, навіть без обіда — з кредитом в жодо-
чарій, як колись в часи студентства“.

До жалю за страженою трібуючою — котра, по поміченню Др-ова,
здобувала все таки прихильників його ідеям, не відмежаючи на гіві
„патентованих лібералів і радикалів“ („коло В. Слова“ вироблялась купка
щиріх федерацістів, досить щиріх робітників; самі „патентовані“ почали
говорити богато з того, за що на мене плювали — де дали ей
процес іде все більше“, писав він потім), — таким чином прилучались
і серіозні матеріальні клопоти. Російські підцензурні часописи замкну-
лися перед Д-ем („Історическої Польши і великорускої демократії“ не
могли йому дарувати й тут), — а разом з тим в відношенях з київською
громадою, яка досі, хоч, дуже неакуратно все ж виконувала свої фінан-
сові забовляння, і наче б то внові спочувала характерови і напрочумови
жепевської роботи *), паступило виразне прохоложеніс, відчууте Др-им

*) Так Др-ов наводить з заяви старої громади до його, переказаної йому
через одну посередницю в 1880 р. між іншим такі пункти: (київські) Українці
поділяють основні тези програми Громади, не входячи в деталі, в яких можливі
ї ріжниці; коли Др-ов вважає потрібним ієріодичне видавництво і не замінить
його видавництвом окремих брошюр, то партія (!) все таки радить віддавати дешо
праці й брошюрам, та публікацію статей, які присилають ся з Росії; нова

особливо боліво в його тенерінім положенню. Від травня 1882 р. і до кінця 1883 він не мав, як каже, „пінкого звуку“ від своїх старих союзників: приходили часом якісь гроші, але без усіх поясень, прощених Др-ова в різких літературних і наукових сироватах з'являлися без відповіді — так що навіть книжки по українознавству „бувиших товаришів“ приходилося йому діставати через Нетербург, і сюди ж дорогою передилачувати „Кiev. Starinu“!

В цій тяжкій положенню виручило Др-ова тільки замовлене на політичну програму, що він дістав від якогось гуртка „політиків“, які нині звуться в тодішній кореспонденції. Ініціатором, по деяким відомостям *), був Мик. Ває. Ковалевський. Натяки Др-ва вказують найбільше на лівобічних земців, котрих дезідерати він положив в основу своєї праці, надавши їй форму мотивованого „проекта статуту українського товариства „Волинський Союзъ — Вільна Спілка“.

Засоби отримані на це видання дали Д-ву змогу проприматись не тільки самому, але й вести публікацію „політичних пісень“. На їх виданні і на різкій пізній літературній пляні — „Історію української літератури“, котра його в цій часі особливо займала, стереотипове видання „Кобзаря“ і т. ін., він шукав тенерів помочі земляків, відчувиши новне розходження в політиці. В цій напрямі він в 1883 р. розмову „з приїжджим старим колегою“, заявляючи, що піяких дамських колективних, громадських підкот не хоче, і поручає йому єю справу тільки персонально (с. 49). Ся справа пішла однаке на громаду, і відгомони тутешніх дебатів досягли Д-ву при кінці 1883 р. Т. Окунєвський: з огляду на відомості про „незносне становище“ Др-ва серед російської еміграції в Женеві, йому радили перехати до Льондону або до Парижу, де він міг би зайняти катедру слов'янських літератур (!), і знову обіцяли йому поміч. В січні врійинов лист з Відня, від „універзитетного“ київської громади, що виходив під підпілним на те, аби управляльничи грошеві і всікі відносини з Др-вим: громада годилаесь утримувати Др-ова за кордоном (посилаючи йому по п'втори тисячі карб. річно), з тим щоб він докінчив роботу над корнусом історичних пісень. Але умовою ставилось, щоб цей корнус друкувався в Росії, бо заграниці видання однаково не доходить: „Ніені про громаду справи“ ціркулюють в єдинім примірнику. Тільки не прошушене цензурою відсталось би назад за кордон для опублікування там. Др-ов не годився з сими бажаннями, вважаючи, що підцензурише видавання українських істор. пісень, і взагалі історичних праць зводить си до одностороннього освітлення української історії — „можлив Українці на те тільки й живуть,

брошюра має бути або українська, або „русська література“ (!): на українській бажаю бачити брошюри на теми українські, або приложені до українства, „а не теоретичні на тему федеративного устрою“ — сі краще друкувати по російськи; бажаю, щоб ішли зза кордону голоси про потребу звільнення української школи від обрусіння, і про те щоб писалось в російських літературних виданнях (III лист до киян с. 42). З 1882 р. Д-в згадує переказаний йому відзив, що він добре зробив, приставши до В. Слова, а з приводу його „Істор. Польши“ „посерединці“ писала (в травні 1882), що „бого приятелі“ в радістю стрілі сей твір і вважають за його *chef d'œuvre* (также с. 44).

*) Кистяковського в його біографії Др-ва (Політич. сочиненія).

щоб Польшу розвалити, а потім благоденсвують під московсько-петербурзькими царями (при чому ірані істориків-демократів і хлономанів фальшують діло найгірше, бо вони катають в усіх і в рисоті не тільки Мазеї, а й Виговського й Нодуботків, а про Петров і Катерину по менший мірі мовчать, вольно чи невольно, все одно)*. Але кінець кінцем, не бачучи іншого виходу, вони прийняли єю пропозицію, яка морчки ліквідувала старе поручене громади Др-ову: вести політичну роботу за кордоном. Виховив собі тільки право „видавати, коли буде потрібно і коли буде за це, політичні публікації в ідеях, котрі доволі звісні й вам“ (с. 56).

„Вільна Сілька“, котру Драгоманов випустив слідом (1884), хоч придбала йому компліменти деяких українсько-російських „політичноїв“, які вищували її епохальне значіння — „якщо вона поширити ся“ *), в національних українських кругах, серед „громад“ був стрічено холодно і навіть неприязно. Драгоманов розглядав „Вільну Сільку“ як органичний додаток до „Пет. Польща“ — додаток догматичний, тим часом як „Пет. Польща“ являлась „критичною стороною Вільної Сільки“, і на його погляд се був тільки „катехизм того, що писали земетва“ в тім числі й пані*, в тих роках. Але таки серед Українців „В. Сілька“ пікому не подобалася*, як йому орікста одна Українка, що інформувала його літом 1885 р. про українське житє. Як виявилось потім, київська громада навіть брала участь в фінансуванні цього поручення (с. 58), але книга не підійшла під тодінні настрої „Громад“ — під її „теперішню програму“, каскучи словами її пізнішого листу.

Сі настрої її підтримали, очевидно, відомості привезені Антоновичом з Галичини в осені 1885 р. В цій часі відносини Драгоманова до львівських народовців дійшли найбільшого свого напруження. Недавно перед тим був „внеліміонаний“ в галицькій сусійності Навлик, після того як слідом за Франком і Белеєм панов був на співробітництво з народовцями і навіть брав в оборону єю тактику, та радив Драгоманову бути толерантнішим до своїх галицьких прихильників і взагалі до галицького загалу**) — з котрим, мовляв, можна зробити богато після євреїв вподобі, аби тільки обернати ся до них як до людей. Не вважаючи на миролюбивий настрій він згідно розгінав народовецькі круги єврею статєю в польськім „Курірі Львівськім“ про московофільство і народовство, де осміливесь розвинути свою улюблена ідею, що з погляду демократизму тодішній народовець, притиском стараючись дійти порозуміння з правлячими польськими консервативними кругами, пішов назад навіть супроти московофілів, таких як Наумович наприклад (нагадую, що сам Навлик був вихованцем таких московофілів-народолюбців). Після цього участь Навліка в похороні безконфесійного народовця Адольфа Нарольського, відправленим без

*) „Ваша брошюра, себто її основні принципи, як що вона поширити ся, може і навіть неодмінно буде обеднувати дуже богато людей і утворить дуже солідуну russische Freisinnige Partei“, цитує Драгоманов лист одного такого „звісного політичного писателя“ (с. 50).

**) Крик жалю на суворі докори, котрими діймав Драгоманов своїх галицьких приятелів за сей опортуністичний курс, — в листі Навліка до Л. М. Драгоманової, з 2. X. 1884 — IV с. 275. Іор. такоже 264, 267, 271—2. Навлікові плями мирної скандалі в народовецьких кругах.

церковного обряду, і профова скавана на могилі небіжчика, дали пагоду зробити з цим обрахунок. Коли москаофіли пакинулись на сей інцидент як заявленням недовірства „Українців“, народовецьке „Діло“, замість дати їм відповідь за свого співробітника, наступувало на Навліка, як він висловився — „елімінаційний декрет“, відібрало у його мізерний заробіток, який він мав при „Ділі“ як перекладача для „Бібліотеки найзначущих новіттів“ і тим змусило його зникти з також роботи і в селянській газеті „Батьківщина“, видаваний Романчуком.*). В очах Драгоманова це був ще один доказ того, що його галицькі прихильники мусить зйти з той опортунистичної стежки, на котру забріли після своїх енергіментів 1878 р. („Громадський Друг“ — „Молот“), та згуртоватись коло власного органу. Він знову завів в цій справі переговори з Українцями, і старався підняти пістрій своїх галицьких кореспондентів, особливо Франка, котрого народовці теж з розналу були „внелікінували“ за те що вміав ся в подеміку з приводу Навлікового інциденту: відібрали роботу в „Ділі“ як „попросили“ не приходити до пізаків українських товариств (іди її не призвавай ся, що ти Русин*, як се формулував Навлік), але потім завернули її після йому роботи ріжні аванси: обіцяли віддати йому редакцію „Ворі“ і т. д. Навлік гірко жалував Драгоманову на сих приятелів, яких так індузно боронив перед ним: по його інформаціям, може й не дуже вірним, „елімінаційний декрет“ на його (себто) статі в „Ділі“ з 8. (20) XII. 1884 п. з. „В мутній воді“ був написаний старим товарином Коцюбським, а відома Франка, прогучений Бедесем, і Франко з Терлецьким, хоч самі брали участь в похороні Народицького, не тільки не підтримали Навліка, а ще робили йому закиди за недієсправний виступ. Але жіздь пізніше Франко вже теж був „елімінований“*).

1885 рік проїхав в кореспонденції з Київом в цій справі. Українці не відмовили підмоги проектованому органу: давали по трохи грошей, але не хотіли розлуму: бажали, щоб будучий журнал (він мав дістати назву „Постуй“) не протиствавляв себе „Ділу“, щоб акція йшла за порозумінням з народовцями, а особливо витали пізаки передачі Франкові „Ворі“ як найкращу комбінацію**). Франко хитав ся, годив ся на єї пропозиції, тим часом як Драгоманов, і Навлік теж — після останньої горячої куцели, стояли непримирено на позиції відокремлення. Коли під осінь приїхав до Львова Антонович, щоб узяти участь в археологічній збірці, Драгоманов і до цього звертав ся з пропшенням підтримати проект нового журналу. Але Антонович теж став на примиренчу позицію, і в результаті київська громада рішучо відмежувалась від акції Драгоманова і всієї його за кордонної роботи. Се було преносячи до функції відповіденої „Правди“ як органу польсько-української угоди в галицьких відносинах, і заявленням лояльного українського куреу в відносинах російських.

На жаль у мене нема подробиць для характеристики цього моменту, і пакіть історичний лист київської громади, котрим вона остаточно ліквідувала своє поруччене, дане Драгоманову в 1875 р., не видаєши в цілості — приходить ся користуватись тільки цитатами в листах

*) IV с. 313, 323—4, 344—5.

**) Див. про київські дірективи IV с. 337.

Драгоманова „до киян“, написаних в відповідь на сей і пізніші листи громади, в 1886 і 1887 р.

З них видно, що в сім своїм першім листі, написаним в січні 1886 р., вона заповідала, що приплате гроті, 1200 карб., але докладно означала, на що вони мають їти. Політичні публікації вона трактує як „сверхбюджетну роскош“ (лист був написаний по російськи), з огляду на „мінімальну корист“, яку вони досі давали. Просить Драгоманова прийняти до відома її виразну заяву, що тепер веї такі (як Драгоманова) видання для Українців без користі. Вони „постановили вести справу в середині, в межах можливого, в різних сферах і напрямах, головним чином стараючись привабити співчуваючих людей і груни“. Наміст політичних публікацій, радять І-ву, не спускаючись на їх поміч в будущині, шукати собі заробітку в заграничних і легальніх російських виданнях, розробляючи невід теми — правдоподібно ті ж більше менші, які „Громада“ висувала як свій дезідерат ще в 1880 р. — просять тим „сервісні служби“ українському рухови*).

Драгоманов, розуміється, такою оцінкою своєї роботи був ображений до крайності, і заявив, що абсолютно не може погодитись з такою оцінкою безцензуризмом закордонної публіцистики — нагадував Герцену, котрого видання теж свого часу оцінювались громадянством як „безнадієно-вредні“, і заповідав, що таки зараз поведе кампанію проти клерикально-реакційного українства в Галичині, особистим коштом, на свій риск докінчить видання „Ноліт. Несень“ і „Кобзаря“ — і тоді поїде в Америку, де може дістати між в якісні „уїздиці“ училище.*

„Знайти прощайте! Спасибі за добро! Простіть беспокойство, котре робив я Вам більш 10 років, а особливо в останній час. Я найобективніше признаю себе побитим по всім правилам стратегії, як чоловік, котрий не розважив добре сил, ві своїх ні вашіх. Тільки ж на прощання все таки, також обективно, признаю, що теоретично я правий в своїх думках про потребу поставити український рух на грунт європейський ідейно і географично — і що тільки на цьому грунті укр. справа може вигоріти взагалі і почастіше — пережити теперішню реакцію. Хто плавав у морі, той зна, що коли захочите тебе назади течія, то нема небезпечнішого як піднатись й, а треба держати голову вгору та все брікатись наперед, хоч би тебе несло все таки назад: наскочить хвиля напереди й викинє на берег, коли ж під час хвилі назадний, то напереди перекоче тобі через голову, переверне, назадня течія віять потягне по своїому — і чоловік проінав, або по меншій мірі затягнеться ще далі од берега, довго попоб'ється, поки все таки не візьметься за раціональну методу плавати. От так і на історичному морю! Як будемо живі ще років з 5—10, то попробуємо ще раз перевірити це питаннє“ (І с. 174).

Громада не відізвалась, і на сей горячий заклик відповіла знову цеприязним мовчанням. Тільки пок. М. Писенкіо сепаратно написав, благаючи не брати до серця міркувань громади про „безнадійність“**)

*) Листи до Франка I с. 153—4, 156, II с. 57.

**) Се очевидно з його листу уривки надруковані на с. 146-7 листів до Франка — пор. с. 199.

Громада знов пересилала трохи протягом року без великого коментаря і тільки з початком 1887 р. прислала нового великого листа, ще більш різкого і обривистого, характеризуючи роботу Драгоманова вже не тільки як „безкористну“, але й підлітку, і досить недовірично відмовляючи йому помочи павіт на видавне „Політ. Нісень“, з огляду що Драгоманов ю винував її бажання — не прислав матеріалу на Україну і випустив II частину в Женеві — яка „пояходить нашим замірам тут“ (с. 68). Правда, при тім заявлялось, що відноєння і на далі не ліквідують ся, залишого буде посилатись, — тільки на прохідок Драгоманова і його сім'ї, „за не дія тих робот, що ви захочете вести не по нашій тенерітній программі“ (с. 57), а „в тенерітній программі та дорозі“ громади „зайдеться місце і для Драгоманова, стоящого в окремій стані“, аби тільки він ю не постуниав на власну руку — „не брав на свій риск і на свою одновідь діл, котрі торкаються їх (книг)“ — щоб про кожне таке діло радився з ними⁴ (с. 74). Але ся декорація не змінила справи — „нової одетавки“, котра давалася сим Драгоманову, „Еліміновані“ з галицького життя *) були відставлені тенер і від українського.

В осені 1887 р. Вовк перекочував з Женеви до Парижа, два роки пізніше і Драгоманов покинув її для Софії; на женевськім поїзді зіставсь тільки Кузьма-Лихоцький, з своєю „друкарнею“ і складом видань. Випустити в світ його стереотипового „Кобзаря“ так і не доведеться — як не доведеться Драгоманову докінчити свої „Політичні Нісні“.

За своє „виеліміновані“ він дав шаха галицьким і київським опортуїстам заснованим „радикальної партії“, що припадає саме на сей час (Драгоманов властиво був против „партії“, а обетоював завязаніс „організованої групи“ — і подібну групу організовував в тім же часі її на еміграції. ***) А історію своєї „пір“ з тими і сими почав викладати

*) Так характеризував сам Драгоманов позицію свого гуртка — „признаєш отверто, що я, звісно, не радий, що мене виеліміновано з галицької пресси вкуні з другими соціалістами як Павлик, В(ов)дик“ — I с. 220.

**) В осені 1888 він писав Навлинку (У с. 257): „з Россіянами, з котрими я тут вкладаємо програму органа, а то її партії, дійшли вже до того, що вони майже всю програму В(ільної) Сілаки прийняли. Треба сказати, хто вони: 1) Українець з Черніговщини, бувший член кружка народних вчителів, котрий дуже україністував і розширяв Громаду і наяві брошюри, аж поки офіційні наші українофили не покинули його без матеріалу, без ради, — тоді кружок пристав до народновольців, сам наш №. 1 зоставсь українофілом, наявіть перекладав Короленка для „Зорі“, — котру пренумерував, будучи виселений на Сибир. — 2) Чорноморець, цілком бувший народновольцем-марксістом, втік з Россії після 1 березня 1881 р. 3) Казанець, бувший в Сібірі за справу тінографій й стосунки з народновольцями. 4) Іскович, моряк, член народово-вольського офіцерського кружка, зложеного Сухановим; це з нае найбільший централіст. 5) Кияшин, колись анархист-бульвар, дуже критично дивившися на київських українофілів, а через те і на україністство, ходивши в народ і Київщині і Переяславі; довго живе за границею, доволі бачив і читав. 6) Недолзинин — від батька офіцера з Українців і матери-Польки; антинаціонізував україністству; терпіть не може Антоновича, з котрим мав діло в Київі, коли чернігівські земці задумали зробити лігу з усіх опозиційних елементів, і котрому закіда двоєдущіє; був в Сібірі за справу „вооруженого сопротивлення“ до Кієва“, потім був в Женеві, в Болгарії, тенер тут; завжо був федералістом, хоч помагав народовольцям, коли вони „робили“ щось. Но словам казанця, більша частина виселених у Сібір і повернувших звідти рішуче звертається до політичного программу з земельників, а не підлістичним характером, і для кристалізації цього і подібних елементів ює стає тільки рішучого показу программи. От унії її виробляємо. Казанець і №. 6-ий

в „Австро-руських Споминах“, в яких тільки — не іншов в них далі своєї університетської одставки.^{*)}

На цю тему я свої фрагменти, в нації, що може видеть в кращих обставинах і з багатшим матеріалом я ще зможу пройти історію своєї пам'ятної в розвою нашого життя доби. А як епітафію над могилами цих наших соціалістів першого призвіту я позволяю собі навести кілька слів з „Історії Соціалізму“ Бенуа Мальона, яка принесла соціалістичній публіці перші інформації про український соціалістичний рух.^{**)} Мушу нагадати, що ся, тепер мало кому звісна книга, в своїй часі мала чималий вплив на розвій соціалістичної гадки — не дурно ж. Корес признавав чималий вплив і на своє навернення на соціалізм свою не хитрому, але щирим соціалістичним ентузіазмом навіяному творами. Оцінюючи загальні незвичайно високо соціалістичну будучість слов'янської раси і спеціально пародів Росії — „котрим бракус тільки свободи“, він особливо ставив високо в цього погляду „Малу Русь, батьківщину вільного козацтва“. Комбінуючи точні відомості, отримані ним очевидно, від Нодолинського, з тим що долітало до його з інших джерел, він при сім, що правда, понадас в ріжкі, доволі кур'озні на наш погляд іномилки — мішас разом українських козаків з великоруськими, наші полуднєві громади з північними, і через те заразовус в актив українського демократизму і колективизму разом з Січєю і Новгородську республіку і Розину з Нугачовим. Але в кождім разі характеристичні традиції українського життя були ним висунені доволі якправо, і від козацьких змагань через кирило-мефодіївську програху доведені до участі Українців в загальню - російськім революційнім руху та самостійних винетушів, в віденських і женевських виданнях. Сі видання перечислені, з короткими поясненнями; подана в цілості програма „Громади“ 1880 р., і такими словами охарактеризована при тім діяльність її провідників: „Найбільш сміливі репрезентанти малоруської літератури і соціалізмів ідей були примушенні емігрувати (від російських репресій) і соціалізм мав щастє дістати між своїх теоретиків таких напр. визначних професорів як Драгоманов і Нодолинський — сей останній умер в зовсім молодих роках, саме тоді як своїми знаннями, талантам і посвяченістю міг віддати великі прислуги соціалізму.“

Не будемо дивуватись недокладностями цих інформацій! Ті які ходять серед нашого громадянства про цих діячів не скільки не докладніші. Що інтересне — се високе поняття про український соціалізм і його великі перспективи, які вміла витворити в західних соціалістичних кругах та перша генерація українських соціалістів.

Ischl, 1. X. 1921.

сподіваються скоро почати й орган тут. В Россії б то для початку есть і гроши, та недавно один арест случився, послідків котрого я дуже боюсь“. V с. 258, пор. 259, 286. Про „Вільну Спілку“ як тасмне політичне півеукраїнське товариство з відділом в Галичині — IV с. 206.

^{*)} Їх проспект в листах Павлика V с. 256.

^{**)} Веной. Малон. Histoire du Socialisme depuis les temps les plus reculés jusqu'aux nos jours, Paris. Detveaux. 1882—3.